بارتۆلد .

قسقاچا

ئیسلام مەدەنییەتی

تاریحی.

تاتار سانسیال ساۆیتلار جۇمهورییەتنىڭ دەولەت نەشرییاتی.

2-я Государственная типография.

Р.В.Ц. Казань. Тираж 3000 экз.

Заказ № 317

و. و. بارتولد.

قسقاچا

ئيسلام مەدەنييەتی

تاریحی

تاتار سائسییال ساۋیتلار جۇمهورییەتىنىڭ
دەولەت نەشرییاتی.

КАЗАНЬ
2-я Государственная типография
1922 г.

ئيسلام مەدەنييەتى تاريخى

«مۇسلمان مەدەنييەتى» ياكى «عەرەب مەدەنييەتى» ديب ئورتا عەسرلاردا بولعان شەرق مەدەنييەتى آتالادر. ،بو مەدەنييەتنى بارلققا چعاروچىلار مۇسلمانلار هەم عەرەبلەر گنه بولماسادا، ياوروپا مەدەنييەت دۇنياسندان باينال واقتقا آيرلب تۇرعان ياقن آزيا وە قيسمەن آفريكا حالقلارى هەممەسى مۇنىدا دەولەت دينى بولعان ئيسلام دينى هەم عيلم وە ئەدەبييات تلى بولعان عەرەب تلى آسنندا برلەشكەنلەر ئيدى.

مەدەنييەت تاريخندا «شەرق» ديگەن سوزنڭ ئيستيعمالى آنڭ جۇعرافى مەعناسىنا ،توعرى كيلب بتميدر. روسييەدە ياقن شەرقدەگى مەدەنى ئۆلكەلەر «جەنوب» ديب آتالرعا تييش ئيدى. شولاى ئوق مۇسلمان شەرقىنڭ بر كيسەگى حيسابلانب يۇرگەن شيمالى آفريكادا ياوروپاعا قاراعاندا جەنوبدر.

«شەرق»نڭ «عەربكە» قارشى آيرم مەدەنى ئۆلكە مەعناسندا يۇرووى باشلاب روما ئيمپيراتورلغندا ،بولدى. يونانلار قاشندا فەقەت ئىسسى بولعان مەدەنى جەنوب ئيلە باربار حالقلار تۇرا تۇرعان سالقن شيمال گنه ،بولب، جيهاننى تۇرلى كيسەكلەرگە آيرودادا باشدا ،شول ئەساس بلەن بارىلا ئيدى؛ ياوروپانى آلار بويدان بويعا آزيا هەم آفريكانڭ شيمالىنا ئورناشدىرالار ئيدى. شويلەكى سبردە، ئەگەر ،ئول يونانلارعا مەعلوم بولسا، ياوروپادان حيسابلانعان ،بولر ئيدى. آريستوچا يونانلاردان باشقا بۇتن دۇنيادا‌عى حالقلار شيمالى ياوروپادا يەشەوچى بەهادير، لاكين مەدەنييەت هەم دەولەت ئيدارەسىنە قابيلييەتسز باربارلار ئيلە، مەدەنييەتلى، لاكين بەهادرلقدان مەحروم آزيالىلارعا بولىنە ئيدى. بۇلارنڭ ئورتا-سنداهەللەنلەر (شول ئوق يونانلار) ،بولب، بۇلارنڭ يەشەدىگى ،ئورن ئوزىنڭ ئيقليمى بلەن هەم مەدەنييەتنڭ آلعا كيتووىنە، هەم بەهادرلقنڭ ساقلانووىنا مۇساعيد وە ،شونڭ ئوچن ،بو حالق دۇنيادا حاكيمييەت ئوچن جيبەرلمش

ئیدی. اریستونڭ ،بو حیيالى قیسمه‌نگنه بولسادا ئوزنڭ شاکردی ئیسکه‌نده‌ر ماکیدونی نارافندان بارلققا چعارلمش ئیدی. ئیسکه‌نده‌رنڭ شه‌رق فتوحاتى یافن آزیا هه‌م ،میسرنى هه‌م سه‌یاسى، هه‌م مه‌ده‌نى یافدان یونانعا ،بویسندرودى هه‌م یونانلاشقان بر شه‌رق مه‌ده‌نییه‌تى وجودکه کیتوردى. گه‌رچه مۇندا به‌عزى بر جه‌هه‌تله‌رده کیرۇنسچه آزیانڭ یونانلارعا ته‌ئسیرى فووه‌تلىره‌ك بولسادا (بیگره‌ك‌ده ده‌وله‌ت ئشله‌رنده)، مه‌ده‌نى یولباشچلق هه‌نوز یونانلىلار قواندا قالدى هه‌م آلار شه‌رقده‌ن پارفیانلارنڭ، عه‌ربده‌ن رومالىلارنڭ قسرقلاوى بله‌ن سه‌یاسى حاکیمییه‌تنى یوعالتقاندان سوڭدا مه‌ده‌نى ئۇستنلکنى ئوزله‌رنده ساقلاب کیلدله‌ر.

روما یاوروپانى ئوزنڭ مه‌ده‌نى ته‌ئسیرنه ،بویسندرو بله‌ن، آریستونڭ یونانلاردان باشقا حالقلارنڭ مه‌ده‌نییه‌تکه ئیستیعدادلارى یوق، دیگه‌ن فیکرى حاتا ئیکه‌نلك ئیسبات ئیتلدى.

یاوروپا ئوزنڭ روما ده‌ورنده‌گى جۇعرافى ،ئورنى بوینچا دۇنیانڭ آزیادان شیمالده بولعان کیسه‌گى توگل، به‌لکى عه‌ربده بولعان کیسه‌گى ئیدی. میلاددان برنچى عه‌سردا یه‌شه‌گه‌ن جۇعرافییه عالیمى ئسترابون ئیندى یاوروپانڭ نابیعى، جۇعرافى هه‌م ئیقلیمى جه‌هه‌تده‌ن مه‌ده‌نییه‌تکه مۇساعید بر جیر ئیکه‌نلگن به‌یان ئیته،لاکین ،ئول بیگره‌ك‌ده ئیتالییه‌نڭ جۇعرافى جه‌هه‌تده‌ن آرتقلعن ده‌عوا قلا وه ،بو یارم آتاونى گویه رومانڭ دۇنیاعا حاکیمییه‌تن ته‌ئمین ئیتوچى بر ،ئورن دیب تانیدر. یونانلىلار سه‌نعه‌ت وه فه‌نده نیچك برنچى،ئورننى تۇتسالار، رومالىلار حۇقوق، تیحنیکا هه‌م حه‌ربى ئشله‌رده‌گى مۇوففه‌قییه‌تله‌رى بله‌ن یاوروپانڭ آزیاعا ئۇستنلگن کورسه‌تدله‌ر. ،بو ده‌ورده ئیندى رومانلاشقان عه‌رب بله‌ن یونانلاشقان شه‌رق آراسندا بولعان آیرما سیزله ئیدی؛ به‌عزمن «شه‌رق» سوزى مۇلکى وه ئیدارى بر ئیستیلاح ،بولب، بالکان یارم آتاوندن باشلاب بۇتن ئلکى ئیسکه‌نده‌ر پادشاهلعى ئچنه کرگه‌ن جیرله‌رگه ته‌یتله ئیدی؛ یونان ــ روما دۇنیاسى ئیسه حه‌زرگى زه‌مانڭ تاریح فه‌ننى ئوچن‌گنه توگل، رومالىلارنڭ ئوزله‌رى فاشندادا ئوزنه آیرم بر بۇتن ،بولب یۇرى ئیدی؛ ئوفنه‌شلى رومالى هه‌ر ئیکى تلنى، یه‌عنى لاتینچا بله‌ن

يونانچانى بلرگه نيش ئيدى. بو مەعنا بلەن «شەرق» ئيلدى روما ئۆچۈنە كرمەگەن پارفيان دەولەتىنىڭ جيرلەرى ئيدى. روما ئوزىنىڭ مەدەنى هەم سەياسى يافدان بو شەرقدەن ئۈستىن تۇرووندا شۈبهە ئيتمى ئيدى. ئيسترابون پارفيان دەولەتى قولىداغى جيرلەرنىڭ روما قولىنا كروونە تيزدەن بولاچاق برئىش، ديب قارى ئيدى. ئيسترابوندان بر يۈز يىل سۈڭ يازغان تانسيت ديگەن مۇئەللىف ئيسە، مۇنى ئۈميد ئيتمى، لاكين ئول جيگلگەن «شەرق»كە قورقىنچلى دۇشمان ديب قارامى، روماغا قورقىنچ بيگرەك عەربدەن گيرمانلار تارافىدان بولغانلقنى دەعوا ئيته، «گيرمانلار حۇررييەتى آرساكنىڭ پادشاهلىغىنا قاراغاندا قورقىنچراق» دى ئيدى. لاكين گيرمانلارنىڭ هجومندەن كوب ئلك روما توفراغىنا باسب كروچىلەر شەرقلىلەر بولدى: ٣نچى عەسردا زەعيفلەنگەن «آرساك پادشاهلىغى» ئورنىنا ساسانيلار دەولەتى تورغىزلدى.

٤نچى عەسردا ئيندى روماللار پومپەى زاماندا قوللارىنا كرگەن كاسپى ديگىزدەن قەتعى رەوشدە قىسرقلاب چقارلدىلار. ساسانيلار زاماندا ئيران يەنە رومانىڭ كۆچلى بر كوندەشى بولب ئەورلدى هەم بوتن مەدەنييەت دۇنياسى ئۈچن زور ئەهەممييەتى بولغان قىتاى وە هيندسەردا يولن تورىندان دا، ديگىزدەن دە ئوز قولىنا ئالكتردى؛ مەدەنى ئۈستىلكنىڭ ياوروپادان ياقن آزياغا كوچووى مۇنىڭ بلەن بەيلەنگەن بولب، مۇنىڭ تەمام بيلگىلەنب جيتووىدە مۇسلمانلار دەورندە بولدى.

حريستييانلق، ئيسلام وە سۈڭندان گومانيزم ياوروپالىلارنىڭ «شەرق» تورىنسنداغى ئويلارن تاغن ئوزگەرتدى. شەرق تلەرندەن برسن بلو هەر بر ئوقىمشلى ياوروپالى ئۈچن لازيم بر نەرسە بولب كيتدى. ياوروپا هەم ياقن آزيا تاريخى قرون وستادا بوتن بر نەرسە ئيتب قارالا ئيدى. بر بر آرتلى كيلگەن دورت ئلوغ پادشاهلق (آسور، بابيل، ئيران، يونان ـ ماكيدونييە هەم روما) حاقىدا كوتب مۇقەددەسەدە بولغان فيكرلەر ١٧ نچى عەسرغا قەدەر ياوروپادا حۆكمسورب كيلدى. رومانىڭ عۇمومى ئەهەممييەتى (آنىڭ ئۆچۈنە چيركەو ئيكىنگە آيرلغانغا قەدەر ئيكنچى روما، يەعنى ئيستانبولدا كرە ئيدى.) مەنگى شۈبهە قەبول ئيتمەسلك بر حالگە كيلدى وە مۇڭا قارشى كيلگەن حاللەر هەممەسى واقتلى، قانون تشندا بولغان ئىش ئيتب سانالدى. دين

ياوروپانى حرىستىيان بولماعان ۋەسۆگندان كاتولىك بولماعان «شەرق»دەن آيردى. لاكىن، بو آيرىلونى حرىستىيانلىقدان ئىلگكى حالگە قايتاروچى فەقەت گومانىزم، بولدى. ١٧ نچى عەسردەن باشلاب عۆمومى تارىحنىڭ بۆرنعى ئورنىنا هەم ياكا قەرنلەر ئىسمى بلەن ئۆچكە بولۇنووى شەرقكە، بۆرن يونان، روما مەدەنىيەتى تەئسىرىدەن، ئە سۆگعى زاماندا آنىڭ نرىلو ۋندەن چىتدە قالعان بر دۆنيا ئىتىب قاراۋنى، تودردى. بو فىكر ئىيەلەرنچە بۆر نعىلق وە شونىڭ بلەن برگە دۆنيا تارىحى يونان تارىحندان باشلانا؛ حەتتا ئەلى ١٩ نچى عەسر كەشفىياتندان سۆڭدا بەعزى بر كلاسسىك فىلولوعلار يونان تارىحىنىڭ بۆرنعى شەرق تارىحىنىڭ دەۋامندان عىبارەت بولوۋنىنا مۆسەللەم بولمىچا ماتاشالار ئىدى.

حەزرگى زامان مۆئەررىحلەرىنىڭ كوبىسى قاشندا شۆبهەسزدركى، يونان تارىحندان ئىلك ياقن آزيادە هەم مىسردا دەۋاملى ۋە قانلاولى بر مەدەنى حەيات بولىب ئوتمشدر، هەم بو مەدەنىيەت، يونان مەدەنىيەتى كبك ئۆك، آيىرم حالقلار تارافندان توگل، بەلكى تۆرعان ساين كىگەيىب تۆرعان بەينەلمىلەل مۆناسەبەتلەر تەئسىرى بلەن توۋب ئوسمشدر.

بو مەعنا بلەن حەزرگى زامانىڭ «بۆرنعى شەرق» تارىحچىسى، بو ئىستىلاحدان كافكازدان هەم ياقن آزيادان باشلاب، مۆحيت هىندى هەم آفرىكا كوللەر ياعاسىنا قەدەر، ئىران بلەن هىند آراسنداعى چىكلەردەن جەبەل تارىقفادەر بولعان جىرلەرنى آڭلىدر. بو آرانىڭ بۆرنعى تارىحى تەمام آيىرم بر بۆتن تەشكىل ئىتەدر.

بو تەعرىفدەن آڭلاشلوۋنىنا كورە، بۆتن دۆنيا تارىحىنىڭ بر كىسەگى بولىب يۆرگەن «ياقن شەرق»قا چنلابدا ئىسكى دۆنيانىڭ شەرق مەملەكەتلەرى بولعان قتاى هەم هىند تارىحلارى كرمىدر. ياوروپا حاكىملەرى تارافندان بو جىرلەر ئۆچن «يراق شەرق» دىگەن آيىرم بر ئىسم تەقدىم ئىتلمشدر. بەعزى بر تەفتىش ئىيەلەرى يراق شەرق تارىحىنىڭ عەربدەن بۆتنلەى آيىرم تۆرعان بر مەدەنى تەرەققىدەن عىبارەت بولعانلىعىن ئىسبات ئىتەرگە قالقىشالار، ئەمما ياوروپا مەدەنىيەتى بلەن ياقن شەرق مەدەنىيەتى بر ئۆك نىگىزگە بىنا قلنعانلقدان، عەرب تارىحىنا بىنا قلنىب ياسالعان تارىحى قانونلارعا تىكشىرو

ھەم ئۇستەمە ياساو ئۈچۈن كيرەكلىك ماتيريالنى فەقەت يراق شەرق تاريخن تيكشۇروگنە بيررگە مۇمكين ديب دەعوا ئيتەلەر. لاكين سوڭعى واقتدە بۇرنعى هيندنڭ ياقن شەرق مەدەنيەتنى تەئسيرى آستندا بولعانلنعى (سانسكريت ئەليفباسى ياقن آزيادان چققان) فتاينڭدا هيند تەئسيرندە بولعانلنعى ئيسبات ئيتلمشدر. لاكين يراق شەرقنڭ ياقن آزياعا مۇناسەبەتى ،بو سوڭعىنڭ ياوروپاعا بولعان مۇناسەبەتنە قاراعاندا يراعراق بولعانلقدان هەر حالدە ،ئول شۈبهەسز آيرم بر مەدەنيەت دۇنياسى حيسابلانرعاتييش. فتاى بلەن هيندە چيت تەئسيرلەر وەئچكى دولقنلار بولوعا قاراميچا، ئيسكى مەدەنى تراديتسييە كيسلميچە دەۋام ئيتب كيلدى، ئەمما ياقن شەرقدە بۇرنعى ،ميسر هيروعليفن آسورييە هەمئيران چۈى يازولارن ئوفرعا ياوروپالنلارعنا مۇوەفەق بولدنلار.

كيڭ مەعناسى بلەن عەربنڭ (يەعنى ياقن آزيادا، شيمالى آفريكادا هەم ياوروپادا كرگەن حالدە) يراق شەرقكە قارشى تۇتقان رولىدە،ئيسكى دۇنيانڭ عەربى يارتنسندا شەرقى يارتنسنداعنعا قاراعاندا ئوزگەرشنڭ كوبرەك ،بولووى بلەن ئيزاح ئيتلەدر. سەودا يوللارى ياقن آزياحالقلارندان ياوروپالنلارعا هەم كيرنسنچە كوچب كيلدى. لاكين فينيكەلنلەر دەورندەن آلب بزنڭ زامانعا قەدەر عەرب حالقلارى تەشەببنسنىئوز قوللارندا ساقلاب بالدنلار. فتاى ياكى هيندەن چققان كشنلەرنڭ عەرب مەملەكەتلەرنىڭتشقى سەوداسن ئوز قوللارننا كرتورگە، ،بو جيرلەرنىئوزلەرنىڭئيقتيسادى ۋە سەياسى نفوزلەرى آستننا آلرعا ترنشولارن تاريخ هيچ بر بلميدر.

حەزرگى زامانىدا ئيسبات ئيتلگەن ديب ئەيترگە مۇمكيندركى، تەرەققينڭ ئيڭ ،زور عاميلى ـ حالقلار آراسندا بولعان آرالاشودر، ايرم حالقلارنڭ آلعا ياكى آرتقا كيتولەرى آلارنڭ عيرقى ،حۇسوسييەتلەرندەن هەم دينى ئيعتيقادلارندان وە شولاى ئوق ئەيلەنەلەرندەگى تەبيعەتدەنبيگرەك آلارنڭ تاريحنڭ تۈرلى دەورندە تۈرلى حالقلار بلەن بولعان مۇناسەبەتندە تۇتقان ئورنلارننا قاراب يۈريدر. هيند ـ ياوروپا عيرقى ئوزى باشقالاردان يقدەرگنەئۇستن بولماسن، هيند، ياوروپالنلار باشقا حالقلار بلەن آرالاشميچا، ليتوالنلارنڭ ١٣ نچى عەسرعا قەدەر بولىنقلارى حالدە ياكى هيند قوشداعى

كافرلارنڭ ١٩ نچى عەسرنڭ آخرىغا قەدەر بەشەدىكلەرى رەوشدە بەشەلەر، ھەنوز وەحشى ،بولب قالرلار ئيدى. خريستييانلقنڭ ئيسلامغا قاراغاندا نيندىگنە آرتقلقلارى بولماسن، دۇنيا سەوداسى مۇسلمانلار قولندا بولغان مۇدەتدە، ئيسلام دۇنياسىنڭ مەدەنييەتى خريستييان مەدەنييەتىنە قاراغاندا ئۇستن ئيدى. ياوروپانڭباشقا قيتعالارعا قاراغاندا ئيقليم، تەبيعەت ھەم جۇعرافى حالى نيقەدەرگنە شەب بولماسن، بۇلارنڭ فايداسى ياوروپامەدەنى مۇناسەبەتلەردە برنچى ،ئورننى تۇتا باشلاغاندان سۇڭعنا كورىنە باشلادى. ئيسلام مەدەنييەتىنڭدە آلغا ھەم آرتقا كيتووى ،بو ديننڭ تەعليماتى ياكى آيىرم مۇسلمان ميللەتلەرىنڭ عيرقى،خۇسوسييەتلەرندەن بيگرەك، يوغارىدا كورسەتلگەن عاميللەر بلەن بيلگىلەنەدر.

١

خريستيياد شەرقد وە ئانڭ ئيسلام ئۇچن ئەھەممييەتد.

روس پرافيسرلارندان ياقن شەرق تاريخچىسى تورايىفنىڭ بەيانىغا كورە خريستييانلق،بلەن برگە ياڭا بردۇنياغا قاراش ،تودى وە ،بو قاراش كيرەك يونان ــ روما وەكيرەك بۇرنغى شەرق مەجوسلىگى بلەن، عەلەبەلى كورەشكە كرشدى. شەرقدە خريستييانلق تارافندان باشلانغان ياڭارو تەمام بولماغان ئيدى، آڭا كوندەش ئولاراق ياڭا بردين زاھير ،بولدى. خريستييانلقنڭ مەجوسيلك بلەن كورەشى دين دائيرەسندەگنە قالمادى. خريستييان واعيزلەرىنڭ كوبىسى مەجوسيلك ئيعتيقادى بلەن برگە بەيلەنگەن فەن وەسەنعەتنىدە مەكروە كورەلەر ئيـدى. نيزدەن زامانا آخرى بولوغا ئشانغان ١٠ نچى عەسرلارنڭ خريستييانلارى ئۇچن مۇلكەت وە دەولەتنڭ، ماددى وفيكرى مەدەنييەتنڭ تەرەققيسىنە بر قيمەت بيرورگە هيچ ،يولىوق ئيدى.

لاكين چيركەو بر ياقدان فەقەت يوعارى قاتلاو خالققاغنا آڭلاشىلا تۇرغان فەن وەسەنعەتنڭ نۇشوونەسەبەب بولسا، ئيكنچىياقدان ،ئول عۇموم خالقنڭ مەدەنى دەرەجەسى كونەرلوگە خزمەت ئيتدى. چيركەو بيـك كوب خالقلار آراسىغا دينى كيتابلارنى آلارعا آڭلايشلى بر رەوشدە، ميللى تلى، يازب تاراندى. ئلكدە، مەعلوم بولدىغنا كورە، بيك آز جيرلەردەگنە بولغان

میللی ئەدەبییات کیڭ ئۇلچەودەباش کونەردی. دینی نیزاعلارعا عۇموم حالق قاننشا نۇرعان ،بولدی. آزیا ویلایەتلەرندەهەم میسردا روما ئیمپیراترلنعننڭ باشقا جیرلەرننە فاراعاندا ،مۇنڭ ئۇچن ئەحوال بیگرەكدە مۇساعید ئیدی. (،حۇسوسەن سۇڭعاناباعەرب گیرمان باربارلاری قولننا کوب، بالکاننڭدا ئیستانبولعا باشقا جیری ئسلاویان هجومننە ئۇچراب ،بو جیرلەردە مەدەنی حەیاتقا ،زور زاربا ئۇرلعاندان ،سوڭ).

باقن آزیا هەم میسردا هەللەن مەدەنییەتی دەورندە بیك كوب یاڭا شەهەرلەر سالننب، بۇلار ئوزلەرننڭ زورلق وەتۇزكللكلەری بلەن ئیسكەلەرنی كولەگەدە قالدنرالار.

بۇلاردان میسرداعی ئیسكەندەرییە، سورییەدەگی آنتاكییە، دەجلە بویینداعی سەلفەكییە شەهەری زورلقلاری بلەن فەقەت روماداننا توبەنروك تۇرالار ئیدی. یونانلنلار تارافندان سالنعان ،زور شەهەرلەردە فەقەت توبەن سینفلارعنا جیرلنلەردەن ،بولب، حریستییان واعیزلەریدە باشلاب بولار آراسندا دین نەشر ئیتەرگە باشلادنلار. بەینەلمیلەل بولعان یونان تلندە دینی كیتابلار تەئلیف ئیتنلو بلەن برگە، مەحەللی تللەردە، بیگنرەكدە سوریە هەم قیبت تللەرندە، تەرجمە هەم تەقلید ،یولی بلەن یاڭا ئەسەرلەر تووارعا باشلادی. حریستییان دینی روما ئیمپیراترلنعننڭ تشندادا نارالونیسبەتندە باشقا تللەردەدە حریستییان ئەدەبیاتی باش كوتەردی (آفریكادا نوبە، ئەفیوب تللەرندە، آزیادە ئەرمەن وەگروزین هەم باشقا تللەردە) ٦ نچی عەسردانقالعان كورسەتمە یازولار (Надписи) ،بو واقتدا ئینندی چیركەو ئشلەرندە عەرەب تلننڭ ئیستیعمال قلنعانلنعن كورسەتەلەر. ئەمما ئیسلامییەتندەن ئلكگی دەوردە عەرەبچە حریستییان ئەدەبییاتننڭ ،بولووی ئەلنگە ئیسبات ئیتلمەگەن.

حریستییانلقنڭ مۇندان سۇڭعی تارالنشی هەم آنڭ مەدەنی مۇوەففەقییەتلەری روما بلەن ئیران آراسنداعی كورەشلەر بلەن نق باعلنلر. ،بو كورەش بیگرەك فۇرات هەم دەجلەحاوزالارندا ،بولب، مۇنداعی مەحەللی حاكیم وەئەمیرلەر سوعش بەحتننڭ ئوزگەرووننە قاراب ئەلی بر یاققا، ئەلی ئیكنچی یاققا آوننب یوریلەر ئیدی.

فوراتدان شەرقدەرەك شيمالى سورىيەدەن كيلگەن يولداغى ئەديسسا، جەزرگى ئورفا شەھەرى خرىستىيانلق ھەم سورىيە مەدەنىيەتى تارىخىدا آيىرم بر ئەھەممىيەتكە مالىكدر. ئەدىسسا حاكىمى ٩ نچى ئەبغەر (١٧٩ـ ٢١٦) حوكمدارلار آراسندا ئىك برنچى خرىستىيانلقنى قەبول ئيتوچى بولب خرىستىيان خورافاتى، مونى عيسا پيغمبەر زامانىنا نيسبەت بيرەوە، بو حوكمدارنك مەسيح بلەن يازشقان خاتلارن رىوايەت ئيتەدر. ئەدىسسا ئيسكى سورىيە مەدەنىيەتىنك موھيم ئوچاغى ھەم سورىيە يازوونك باشلانب كيتكەن جيرىدر: مونداا ٥ نچى عەسردا ئيران ئيلاھى مەكتەبى آتالغان بر مەزھەب تەرەققى ئيتب ئول ئيراندا خرىستىيانلقنك تارالو ھەمنعايوونا بيك زور تەئسير ئيتدى. موندان ئلگەرەك ئەديسسادان زامان جەھەتندەن برنچى سورىيە يازوچىسى باردىسسان (١٥٥ ــ ٢٢٢) ظوھور ئيتكەن ئيدى. ئول مەجوسيلكدە توب، خرىستىيانلقنى قەبول ئيتمش وە سوڭرا يەنە آندان قايتمش ئيدى. بارديسان كنوستيتسيزم آتالغان مەجوسى دينى وە فەلسەفەسن خرىستىيانلقنك بەعزى فيكرلەرى بلەن تەتبيق ئيتەرگە قالقشقان وە عەمەلدە قەديمگە نق دوشمان بولغان بر مەسلكنك ئيك برنچى نومايەندەلەرندەندر: آنك تەعليماتى ٣ نچى عەسردا ئيراندا ظوھور ئيتكەن «مانيلق»قا، شوبھەسز تەئسير ئيتكەن

گنوستيتسيزمغا ھەم مەجوسى فەلسەفەسنە قارشى كورەشو خرىستىيان واعيزلەرندەن فەلسەفى دەليللەر بلەن فايدالانرغا مەجبور ئيتدى. نورلى دينى ـ فەلسەفى مەزھەبلەر ظوھور ئيتدى كى، بولارنك ئيك زورلارى ئيسكەندرىيەدە ھەم آنتا كيەدە بولب، ئەوەلگىسى ئەفلەتونغا، ئيكنچىسى آريستوغا تايانا ئيدى. ٤ نچى عەسردا خرىستىيانلقنك ئوز ئچندەدە دينى موباحسەلەر باشلاندى.

شەرق خرىستىيانلارى آراسندان ٥ نچى عەسردا ئوق يەعنى ياورو پاداغندان بايتاق ئيرتە، چيركەو آيرلدى ئوزلەرن ئەھل حاق (پراوسلاونى) ديب آتاوچى توب رەسمى مەزھەبدەن (مونى دوشمانلارى پادشاە مەعنەسندە نواغان مەليك سوزندەن آلب مەليكى ديب آتيلار

ۋە ،مۇنىڭ بىلەن رەسمى ئىمپىراتور مەزھەپنى ئىكەناكىنى ئاڭلاتالار ئىدى؛ ئىسادا فەقەت ئىلوھىيەتنى گنە تانوچى يەعقوبىلەر ئىلە ئىسانىڭ ئىلاھلىق ھەم ئىنسانلىقى ئىكى زاتدا ئايرلىپ تابلا وە حزرەت مەريەم «ئىلاھنىڭ قزى» دىب آتالماسقا تىيىش دىب باروچى ناستورىيلار ئايرلىپ چىقدىلار. بىزانتىيەدە تەعقىب ئىتلگەن ناستورىيلار ئىرانغا كىتدىلەر. ئىراندا مۇكار قەدەر حرىستىيانلار قسىلا ئىدى. ٤١٠ دا ئىسە آلارغا دەجلە بويىنداغى سەلفەكىيە شەھەرندە ئىجماع (собор) مەجلىسى ياسارغا مۇمكىن ،بولدى. ٤٨٣ دە بولغان ئىجماع مەجلسندە ئىران حرىستىيانلارى ناستورى تەعلىماتنى قەبول ئىتدىلەر. ٤٨٩ دا ئەدىسسادادى ناستورىيلار ئىرانغا قاچدىلار. ئەدىسساداغى ئىران مەكتەبى ناستورىيلىغى ئۇچن ئىمپىراتور زىنون تارافندان بتىرلدى. ساسانىيلار تولندا بولغان ئىران ٥ نچى عەسردان ئىعتىبارەن بىزانتىيەدەن قوولغان بۇتن مەدەنى عونسرغا: مەجوسىلەرگە، يەھودىلەرگە، حرىستىيان رافىزىلەرنە سعنچ جىر ،بولب حزمەت ئىتە ئىدى. مۇندان ئلكدە ساسانىيلار سورىيە شەھەرلەرندەن ئەھالىنى كۆچلەب آلب كىتكەلەگەنلەر ئىدى. برنچى مەرتەبەدە آنتا كىيە ھەم تاغى برەر شەھەرنىڭ حالقى ئىرانغا ئىمپىراتور والىريياننى ئەسىر آلوچى شاپور زاماننداا(٢٤١-٢٧٢) آلب كىتلگەن ئىدى. شاپور سورىيەدەن گىتىرلگەن ئەسىرلەرنى حوزستاندا ئۆزىنىڭ بىنا ئىتدىگى «جۇندى شاپور» شەھەرنە ئورناشدردى. ،جۇندى شاپور ئۆزنىڭ زورلىغى بىلەن ساسانىيلار پادشاھلىغىنىڭ ئىكنچى شەھەرى ئىدى؛ برنچى حەسرو زاماننداا (٥٣١-٥٧٩) مۇندا يونان - سورىيە ،تىببى مەكتەبى ،زۇھور ئىتب، ،مۇنىڭ سوڭندان عەرەبلەرگەدە تەئسىرى ،بولدى.

سورىيە شەھەرلىلەرن ئەسىر ئىتب آلب كىتودەن مەقسەد بۇلارنىڭ ياردەمى بىلەن ئىراندا سەناعەت ئىشلەرن بىگرەكدە تۇعوچىلىقنى يولغا سالو ئىدى. مۇندان باشقا ساسانىيلار ئەسىر روما ھونەر مەندلەرندەن ئىستىحكاملار قۇرو ھەم سوعارو ئىشلەرن تۈزودەدە فايدالانالار ئىدى.

٥ - ٧ نچى عەسرلاردا بىزانتىيەنى ساسانىيلار ئىرانى بىلەن چاغشدرغاندا بزنى ،شول نەتىجەگە كىتىرەدركى، بىزانتىيەدە مەدەنىيەتنىڭ دەرەجەسى كوتەرنكرەك، لاكىن ئىران آرتغىراق تەرەققى ،يۇوتى ئىدى. ،بو تەرەققى

حۇكمدارلارنىڭ نىيەتلەرىنە تەمام مۇوافىق كىلىپ بىتمى ئىدى. ساسانىلارنىڭ ٣ نچى عەسردا كونەرىلىشلەرى دىنى هەم ،سىنفى رىيا كسىيە بلەن بەيلەنمش ئىدى، حالبوكى چىت مەدەنىيەتنىڭ كرووى دەولەت دىنىن فاقشانا وە،سىنفى قۇرىلىشنى تارقانا ئىدى،ئىراندا فارسى تلىندە عىبادەت ئىتىلە تۇرعان رەسمى حرىستىيان مەزهەبى حاسىل،بولدى وە ،بو حال حرىستىيانلقنىڭ ئورتا آزيا هەم قتايعا بارب كرووىنە هەم ئىراننىڭ كىلەچەگىنە تەئسىر ئىتدى، مۇسلمان بولعان ئىرانيلار آراسندا حەزرگى كۇندەدە عەرەبلەر تارافندان توگل بەلكى حرىستىيان بولعان فارسىلار تارافىدان كرتلگەن كۇن ئىسملەرى ئىستىعمال قىلىنادر.

،سىنفى قۇرىلىش ٦ نچى عەسرنىڭ آحرىنا تابا نىگزندەن ئۆزگەردى؛ جىر ئىشلەوچىلەر هۇنەرمەندلەر هەم سەودەگىرلەر بلەن قوشلدىلار. ئىگن ئىگوچىلەر ئورنىنا ئۆچنچى سىنف ،بولب دۇنياوى مەئمورلەر مەيدانعا چقدى وە بۇلارنىڭ باشلقلارى روحانيلارنىڭ هەم عەسكەرى آرىستا كراتيىەنىڭ رەئىسلەرى بلەن برلكدە تەحت ياننىدا ،ئورن آلدى. عۇموم حالقنىڭ ،ئۇمتلىشى تاعىدا يراقفاراق كىتە باشلادى. تار ،سىنفى قۇرىلىشقا فارشى مەزدەقىيە مەزهەبى تارافندان،حۇسوسى مىلكنى گنە توگل عائىلەنىدە ئىنكار ئىتوچى كامموتىزم فىكرى آلعا سۇرىلە باشلادى.

عۇمومەن بىزانتىيە ئۆچن ماحسوس مەدەنى عەنعەنەسىنىڭ بتوگە يۈز،تۇتو عەسرى بولعان ٦ نچى عەسر ئىران ئۆچن چىت جىر ئەدەبىياتى هەم فەننى بلەن تانىشو دەورى ،بولدى. هىندەن كىتىرلگەن وە بۈتىن دۇنيا ئەدەبىياتىنا تەئسىر ئىتكەن كەلىلە ودەمىنە داستانىنىڭ فارسى تلىنە تەرجىمە ئىتىلووى ،ئوشبو زامانعا عائىدر. ئىراندا ،بو واقت يونان فەلسەفەسى تىكشىرىلە باشلادى. پاول فارس برنچى حەسروگە ئۆزىنىڭ سورىيە تلىندە يازلعان آرىستو حاقنداعى نەئلىفن تەقدىم ئىتب،مۇنداعىنگەقاراعاندا عىلمنىڭ ئۈستنلىگن ئىسبات ئىتەرگە ترىشادر. آنىڭ فىكرنچە عىلم شۇبهەلەردەن آزاد ،بولب آندان ،سۇڭ ،ئول آدەملەر آراسندا برلك تودىرادر؛ ئەمما دىن بولسا، فەقەت بلنمى تۇرعان نەرسە حاقنداعىنا سۆيلى وە آدەملەر آراسىنا ئىحتىلاف سالادر.

ساسانیلار دەولەتندە سیناعەت هەم سەۋدا ئوزنٔنك ئیك یوعاری دەرەجەسٔنە ۷ نچی عەسردا، عەرەبلەر هجومٔنك آلدنـدا ئیرشدی. مانی حریستییان ئەدەبییاتٔنٔك ئورتا آزیاداعی فارسی (یـا کی سوعد) تلندە، تورك هەم قتای تللەرندە تارالووی‌دا ،شوشی زامانلارعا عائید ،بـولب، بولار ئیراندان ،زور بر دینی پروپاعاندا کیلگەنلٔگن کورسەتـەلەر. آندان ،سوك شولدا ئەیتٔلب ئوزارعا تییشدرکی، مٔوندا میسیونیرلار سەودا گیرلار آرتندان یوربلەر ئیدی. شولئوق دەوردە هیندە فارس هەم حریستییان‌کالونییەلەری زامیر ،بولدی.

عەرەب فتو حاتندان ئلك بیزانتییە بلەن ئیران آراسندا ئـوزاق سوعشلار دەوام ئیتدی (٦٣٠ ـ ٦٤٠) واقتلٔچا بیزانتییەنـك بوتن آزیـا ویلایەتلەری ،میسر بلەن برلـکدە ئیران قولٔنا کردی. ،بو ویلایەتلەرگـە قویلعان ئیران والیسی سورییە شەهەرلەرٔنە قاراعاندا سوعشدان آزٔراق زارارلانعان‌ئیسکەندەرییە شەهەرندە تورا ئیدی. آنتاکییە ٥٢٦ نچی یلدا بولعان زەلزەلە هەم٥٤٠ نچی یلدا ئیران هجومی سەبەبلی ٦ نچی عەسردا ئوق توبەنلـکـکە یوز توتقان ئیدی. ،بو شەهەر ئیمپیراتر یـوستینیان تارافندان نرگٔنزلسەدە، ئەووەلـگی دەرەجەسن قایتارا آلمادی. ۷ نچی عەسردا ئیرانلٔلار تارافندان سورییەدە شەهەرلەر جیمرٔلدی هەم زەیتون ئورمانلاری کیسلدی. مٔوندا کیتٔرلـگەن هەلاکەتنك ئزلەرن یوز ،یـل ئوتـکەندەن سوڭدا کوررگە مومکین ئیدی. ئیرانیلار ئیستانبولعا قەدەر کیلدکلەرندەن آلارنك هجومندەن کچکٔنە آزیادا زارارلانعان بولرعا تییش. سوعش بەحتی ئیمپیراتر هیراقل یاعٔنا آوشقاندان ،سوك یونانلار هـەم آلارنك ئیتتیفاقچٔلاری حەزەرلەر تارافندان ئیرانٔنك حدودکە یاقن‌تیرەلەری شوندی ئوق هەلاکـەتکە ئوچٔرادی. ،سولح موعاهـەدەسی بیزانتییە ئیمپیراترلٔعن ئەووەلـگی حالٔنە قایتارو بلەن‌گنە قالمیچا، آکـا شیمالی میسوپوتامییەدەن برنیقدەر جیرلەرنی‌قوشدی‌دا. ئیراندا،بوبەحتسزلکلەر ۲نچی حەسرونٔك تۆشوون (٦٢٨دە) هەم ئوزاق دەوام ئیتکەن فیتنەلەرنی ،تودردی؛ ،شونك بلەن برگە بیزانتییەدە سوعشدان زەعیفلەنب چقدی. آندان ،سوك بیزانتییە حاکیمییەتی قایتارٔلو بلەن رافیزیلەرگە، یەهودیلەرگە هەم

مەجوسيلەرگەدە قسنقتلق باشلاندى. بۇلار ھەممەسى عەرەبلەرنڭ تابيعى ئيتتيفاقچىلارى بولدىلار. ٦٤١دە واقات ئيتكەن هيراقـل ئيسەن واقتدا ئوق يونانلار كچكئنه آزيادان بـاشقا بۇتۇن سوعئشب آلعان جيرلەرن عەرەبلەرگە بيرر گە مەجبور بولدىلار. نيك بەعزى بر ئورنلار داعناعەرەبلەرگە مۇهيم قارشىلق كورسەتلدى. ميسرعا مۇزەففەرييەتلى رەوشدە كرو فەقەت ٤٠٠٠ كشئلك بر فيرقە بلەن ئشلەندى. شيمالى ميسوپوتامييەنى آلـودا كورلگەن جيگـگلك فاتيحلارنڭ ئوزلەرندە حەيرانعا قالدردى.

٧نچى عەسرنڭ باشندان ٩نچى عەسرنڭ ئورتالارننا قەدەر بولعان دەور بيزانتييە ئەدەبيياتى هەم حريستيان سەنعەتندە ئيڭ كوكلسز بر واقتدر. بو تۇشونڭ سەبەبى ئيتب عادەتدە ئيرانيلار هەم عەرەبلەر بـلەن بولعان كۇرەش وەآنڭ آرتندان ئوق باش كوتەرگەن دينى ئيحتيلافلار فەتيجەسندە چقعان فيتنەلەر كورسەتلەدر. ئيڭ مەدەنييەتلى بولعان ويلايەتلەرنڭ قولدان كيتووىدە ئەلبەتتە بيزانتييەنڭ حەياتئنا تەئسيرسز قالمادى. كچكئنەآزياعا تابا حەليفەلكنڭ چيكلەرى آقرنـلق بلەنگنه كيگەيـدى، لاكين ٦ نچى عەسردا آيا سوفييە جاميعسئنه ئۇستالار بيرگەن ،بو يارم آتاو بـر نيچه مەرتەبە هەلاكەتلى هجوملەرگە ئۇچرادى.

حەليفەلكنڭ ئچئنه كرگەن جيرلەر، گەرچەمۇندادا فيتنەلەر بولعالاسادا، ياحشئراق حالدە ئيدى. مۇسلمانلار قولندا بولعان حريستييانلارنڭ حالى باشدا ئوڭايلئراق ئيدى. حريستييانلار مەدەنييەتدە عەرەبلەرنڭ ئوزلەرندەن ئۇستئنرەك بولعانلقدان فاتيحلار ،بو عۇنسرعا مۇحتاج ئيدئلەر. ئيسلامنڭ ١نچى عەسرلارندا ،ميسر، سورييە هەم ميسوپوتامييەدەن ١نچى دەرەجەدە فەن وەئەدبييات حاديملەرى جيتشدى. بۇلارنڭ آراسندا بيگرەكدە ،زور شۇهرەت بلەن فايدالانعانى ئەديسسالى يافوب(٦٤٠ ـ ٧٠٨ تيرەسندە)،بولب، ،بو كشئنڭ يافوبى مەزهەبندە تۇتقان ،ئورنى عايەت بۇيكدر. فۇرات ساحيللەرى ئوزئنڭ يراق بۇرنعئلقداعى حالئنه قايتب، جيهان مەدەنييەت مەركەزلەرندەن ،بولب ئەورلدى.

مۇندا يوعارى دەرەجە خرىستىيان مەكتەبلەرندەن باشقا يەهود هەم مانيلارنـڭدە بۇرنلارى مەوجود ئيدى. جيهاننڭ ئلوع بر ئۇلۇشن قابلاعان ئيسلام دەولەتى حاسيل ،بولو آرقاسندا سەودا مۇناسەبەتلەرنىڭ كيڭەيووندەن دين تارانو ئشندە فايدالانوچىلار مۇسلمانلارنڭ ئۇزلەرندەن بيگرەك آلار قول آستندا يەشەگەن باشقا ميللەتلەر ،بولدى. قتاى وە مانـگوليەدە خرىستيانلق هەم مانيچيلقنڭ، كافـكاز هەم ۋولعا بويلارندا خرىستيانلق وە يەهوديلكنڭ مۇوففەقيەتلەرى مۇسلمان دەورنە عائيدر.

،بو دەورنڭ خرىستيان سەنعەتى تورنسنداعى ئەهەممىيەتى ،ئول قەدەر آچق بيلگنلى توگل. ،شول قەدەرىسى مۇحەققەقدركى، مۇسلمان حوكمدارلارى دونياوى هەم دينى عيبادەتخانەلەر سالعاندا خرىستيان هەم ئيران ئۇستالارنڭ حزمەتلەرى بلەن فايدالانعانلار. ،زور چيركەولەردەن بەعزىلارى مەسجدكە ئەيلەندرلدى. بولار جوملەسندەن ديمەشق شەهەرندەگى ئيوان يەحيا (كريستيتل كەليساسى) ئورنىنا ٨نچى عەسردا ئلوع برجاميع بينا ئيتلدى.

(نەنديرنڭ مسقل ئيتووى بويىچا، چيركەونڭ جەنوبى قابقاسى، ئۇستندەگى «ئى مەسيح، سينڭ پادشاهلىعڭ هەر بر زامان ئۇچن، سينڭ حاكيميەتڭ هەر بر ،بوون ئۇچن» ديگەن يازو ئيلە برلكدە حەزرگە قەدەر سەلامەت ساقلانمشدر). لاكين عومومەن خرىستيانلار ئۇزلەرنڭ عيبادەتخانەلەرن ساقلاب قالدلار، ياڭا چيركەو هەم ماناستيرلار مانيعسز سالنب ،توردى. حەليفە عومەرنڭ گويە خرىستيانلارعا ياڭا كەليسالار سالماو وە ئيسكىلەرن تۆزەتمەو حاقندا ياساعان مۇعاهەدەسى، سوڭندان ئويلاب چعارلعان نەرسەدر.

پورتوگالييەنڭ جەنوب عەربى ئۇچنداعى ۋيكينتييە بورنندان باشلاب سەمەرقەندكە قەدەر بوتن مۇسلمان حەليفەلكنە بيك باى خرىستيان خانقاهلارى ،بولب، بولار ئۇزلەرنڭ كوچمى تورعان ميلكلەرن ساقلاب كيلدلەر. حەليفەلكدەگى خرىستيانلار خرىستيان دونياسى بلەن هيچ بر مانيعسز مۇناسەبەتدە بولنالار وە آندان ئيعانەلەر قەبول ئيتەلەر ئيدى.

٦٨٠ ـ ١ يللاردا ئيستانبولدا بولعان ئيجماع مەجلىسىندە يورساليمدەندە وەكيل بار ئيدى. حەليفەلىكنىڭ تۈرلى جيرندەگى حريستييانلاردا بىر بىرسى بىلەن يافىن مۇناسەبەتدە ئيدىلەر. فتوحات وافتندا سيئاعەت يالعز ميسرداعنا آلعا كيتكەن ئيدى: حەليفەلەر آنى سورييە ساحيلىندە، بيگروكدە عەگا هەم تيردە يولعا سالىو چارەلەرىنە كىرشدىلەر. ٧٢٠ نچى يللاردان بىر آزعنا ئىلك ئيسكەندەرييەدەن آنتا كييەگە يەنە يونان فەلسەفەسى ئۈيرەنو كيتىرلدى.

٨ نچى عەسرنىڭ سۈڭعى يارىنىلارنىدان باشلاب حريستييانىلار مۇسلمانلارعا يونان فەلسەفەسىن ئۈيرەنوگە ياردەم ئيتدىلەر. مانسور حەليفەنىڭ (٧٥٤ ـ ٧٧٥) بيزانتييە ئيمپيراتورىنا مۇراجەعەت ئيتب رىيازىيياندان قول يازمالارى جيبەروون سۇراعانلىعى ريوايەت ئيتىلەدر. ٩ نچى عەسردا يونانچادان عەرەب هەم سورييەتىلەرىنە كوچىروچىلەرنىڭ ئيڭ زورلارىندان حريستييان ـ عەرەب حۇسەين ئيبن ئيسحاق ئيكى ،يل قەدەر بيزانتييە جيرندە قالب، آندا يونان تلى هەم ئەدەبييانى ئۈيرەندى وەآندان قول يازمالار كيتردى. لاكين مۇسلمانلارعا يونان عيلمەرن بيزانتييەدەن باشقادا آلرعا ،يول بار ئيدى. جۇندى شاپور ،تيب مەكتەبى عەرەبلەر آلعاندان ،سوڭ بىر نيچە عەسر دەوام ئيتدى. دۇرست جۇندى شاپور تەبيبلارى ئۈزلەرىنىڭ عيلمەرن بوۋندان بوونعا ئۈزلەرىنىڭ حاس كشىلەرى آرقىلىعنا قالدرعانلىقلارى وە آنى چيتلەردەن يەشرن تۇتقانلىقلارى حاقندا حەبەر بار. مەهدى حەليفەنىڭ (٧٧٥ ـ ٧٨٥) سارايندا عى هەيئەتچى هەم ئيلياده وە ئەديسسانى سورييەتىلىنە كوچىروچى ئەديسسالى فيوفيل نىڭ دە بيزانتييەگە بارب بارماوى بيلىنمى تۇگل.

٩ نچى عەسرنىڭ ئورتالارندا ئەلى حەليفەلىكدەگى باشقا حالقلار مۇسلمانلاردان هەم عەرەبلەردەن ئۇقىمشلىراق ئيدىلەر. حريستييانلارنىڭ ئۈزلەرىنىڭ عەرەبلەرگە قاراعاندا مەدەنى ئۈستىنلىكلەرن آڭلاولارى ئيسلام عالەمندە بىر نيقەدەر ميللى حەرەكەتلەر ،توددرىنكى، بۇلار «شۇعبييە» ديگەن عۇمومى ئيسم بىلەن شۇهرەت تۇتدىلار (نەسل مەعناسندا بولعان «شۇعب» ديگەن سوزدەن آلنعان) ،بو رەوشدە ميللى ياكى دينى مەدەنييەتنى كونەروگە ،ئۇمتىلو شولاى ئوق باشقا حالقلاردادا ـ تۈرلى حالقلاردان

بولعان حريستييانلاردا، يەھودلەردە زەردۇشت مەزھەبىدە بولعان ئيرانيلاردا وە نيھايەت ميسوپوتامييەدە «حەرران» شەھەرىندەگى ھەللەن مەجوسيلىگىنىڭ ئيك سۇڭعى نۇمايندەلەرىدەدە كورۇنە ئيدى. ٩ نچى عەسر شولاى ئوق بيزانتييە ئۆچن‌دە مەدەنى كوتەرىلو دەورى ئيدى. لاكين حەليفەلىكنىڭ بيزانتييەگە قاراعاندا ،شول آرتىقلىعى بار ئيدىكى، آندا تاعن‌دا كوبرەك وە تورلىرەك عونسرلار برگە جيێلىپ ئىش كورە، آندان ،سوڭ قورآن تارافندان بيرلگەن بر قەدەر دينى حۇررييەت آرقاسىندا مونىدا بيزانتييەدەگىگە قاراعاندا مەدەنى حەرەكەتكە جەيێلە تۇشەرگە مەيدان ئيركنرەك ئيدى. بولارنىڭ ھەر قايسى‌نىڭ ئوز حالقىن ھەم ئوز دينن كوتەررگە ترىشولارى، بر برسندەن مەدەنييەت دەرسى آلولارىنا مانيع ،بولمى، حريستييانىنىڭ موسلمانىدان، مەجوسيدەن شاكردلەرى بولىرعا وە شولاى ئوق كيرىسنچە بولىرعادا مومكين ئيدى. حريستييانلار گەرچە عيلمنىڭ توپ چعىشى بولعان ھەللەنيزمگە ياقنراق تورسالاردا، بارا تورا ئوزلەرىنىڭ ئىلكىكى ئوستنلكلەرن ساقلى آلمادىلار. عەرەب ھەم موسلمان ئيرانيلارنىڭ ،تورمىشى بلەن چاعشدرعاندا حەليفەلىكدەگى باشقا ھەر بر ،تورمش تار ئەيلەنەدەگى مەنفەعەتلەر بلەن باعلانعان ،بولىپ، ،زور كوچلەرگە جەيێلرگە مەيدان يوق ئيدى. حريستييانلار يونان آسارى بلەن موسلمانلاردان ئيرتەرەك ھەم ياحشىراق تانىشقانلار ئيدى. لاكين ،بو عيلمنىڭ آلعاتابا كيتووى ھەم كيلەچەكدەگى عيلمى حزمەتلەرنىڭ نومونەسن ،تودىرو موسلمانلارعا قالدى. حەتتا شەرقدەگى حريستييان حالقلارىنىڭ ئيڭ آلداعىسى بولعان سورييەلىلەردە فارابى، ئيبن‌سينا، بيرونى ھەم ئيبن‌رۇشد بلەن چاعشدىرلق برگنە عاليمدە بيرە آلمادىلار. حريستييان ھەم مەجوسيلەردەن بولعان ئيڭ ياحشى عاليملەرنىڭ شاكردلەرى كوبرەك موسلمانلاردان بولا ئيدى. عەرەب مەدەنييەتىنىڭ آلعا آتلاوى آرقاسىندا سورييەلى حريستييانلار آلارنى ئىلك ئوستن تۇتقان ھەللەنيزم بلەن موناسەبەتلەرن يوعالتدىلار. آلارنىڭ عالى تەحسيل پروگراملارندا ئىلك يونان تلى ھەم ئەدەبيياتىنا بيرلگەن ،ئورن ئيندى عەرەب تلى وە ئەدەبيياتىنا بيرلدى.

لاكين مۇئاقاراپ دا شەرق خرىستىيان مەدەنى ھەياتى ئىسلام مەدەنىيەتى كۆتەرلگەندەن ،سوڭ ئۇزىنىڭ بۇتۇن ئەھەممىيەتىنى ھەم جىھان مەدەنىيەتىنىڭ بارىشىنى تەئسىرىن يوعالتدى دىب ئاڭلارعا يارامى. مۇسلمانلارنىڭ فەن وە تېخنىكادا عى ئۇستنلكلەرى ئۇزاق واقتقا قەدەر مىقدار جەھەتىندەن بىگرەك رەوش جەھەتىندەن ،بولدى. سورىيە ھەم مىسردا ١٠ نچى عەسرنىڭ ئىكنچى يارىملارندادا ئەلى كاتىبلك ھەم تابىبلق كبى عەقلى سەنعەتلەر خرىستىيانلار قولندا، ئەمما ھۇنەر وەسەردا يەھودىلەر قولندا ئىدى. ١٢ نچى عەسردا سورىيەدە نورلى خرىستىيان مەزھەبلەرى آراسندا ئىتتىفاق ياسالىب، مۇنداعى ئىك مۇھىم ئىكى چىركەو بولعان ناستورىيلار ھەم يەقوبىلەر آراسندا ياقىنلاشو ،بولدى. ،بو ئىكى مەزھەب گەرچە ھەنوز ئۇزلەرنىڭ ئىعتىقاد وە عىبادەتلەرن ساقلاب قالسالاردا، مۇندان ،سوڭ بر برسىنە توزب وەرىعايە قلشب تۇرا باشلادىلار. ٩ نچى عەسرنىڭ ئورتالارندان باشلاب مۇسلمان دەولەتلەرندەگى خرىستىيانلارنىڭ حالى ئىلگكنگە قاراعاندا ناچارلاندى. مۇئا بر سەبەب مۇسلمانلارنىڭ مەدەنىيەتچە كوتەرلولەرى نەتىجەسندە خرىستىيانلارعا ئېحتىياجلارى كىمو ئىدى. ئورتا عەسرلاردا خرىستىيان مەملەكەتلەرندەگى مۇسلمانلار وەيەھودىلەر حاقنداعى قسنقلقلارنىڭدا ئېحتىمال مۇئا تەئسىرى بولعاندر، لاكىن شولاى دا مۇسلمانلارنىڭ مەسەلەن ئىسپانىيەدە ئۇچىرادقلارى ،زۇلم وەجەبرنى مۇسلمانلار قولندا بولعان خرىستىيانلار ھىچ بر واقت كورمەدىلەر. ھەم عۇمومەن مۇسلمان بولماعان خالقلاردان قۇر آندا قوشلعان رەوشدە جىزىيە تولەو ھەم مەشھور عومەر مۇعاھەدەسى بوينچا كىيملەردە آيىرملق كبك تەكلىفلەرنى تەمام جىرىنە جىتكىز وتالاب ئىتلمى ئىدى. خرىستىيان تورەلەر مۇسلمان ئىلوعلارى شىكللى كىينەلەر، شولاى ئوق ئۇزلەرن توبەن خالق قاشندا بىك يوعارى تۇتالار، حەتتا ،بوحال بەعزەن خرىستىيانلارنىڭ ،بو رەوشدە «باسنولارنى» قارشى پروتىستلار كوتەرلوىنە سەبەب بولا وە حەتتا ئىشلەر خرىستىيانلارنى كىسو وەتالاوعا قەدەر بارب جىتە ئىدى. سەياسى

حقوقلارى باشقالارنىڭقىدىن بىگرەك زارارلانا تتىچسزلقلار واقتىدا زىممىەرنىڭ(١) ئىدى؛ چىركەو ئۆزىنىڭ باشلىچا بايلىقى بولغان كوچمەس تۇرغان مىللكلەرن آقتىرىلاب بوغالىدى. مىسردا ئىندى ١٤ نچى عەسردا ئوق بر نىقەر قووو وە هجوملەردەن ،سوڭ ١١،٢٥١ دىسەتىنە قەدەر چىركەو جىرى قالغان ئىدى، ئىراننىڭ ئىڭ عەربى پۇچماغىدان باشقا ئورنلارندا حرىستىيانلىق آقرنلاب بۇتىلەى مەيدانىدان يوغالىدى، ،مۇنڭ نى رەوشلى بولغانلىغى ئەلى هەنوز بلنگەن يوق. ئلكى روما ئىمپىراتورلىغى ئچىنە كرگەن ئولكەلەردەن فەقەت شىمالى آفرىكانىڭ مىسردان عەربدە بولغان ئۆلشندەگنە حرىستىيانلىق بۇتىلەى بتدى؛ شولاى بولساداـ مۇندا يونان ـ روما دەورندەن قالماجوغرافى ئىسمەلەر ساقلانادر (ترابلىس شەهەرى هەم ئولكەسى، ئەلجەزىرەدە كانستانتىن شەهەرى). مۇندادا حرىستىيانلقنىڭ بۇتىلەى بتووىنىڭ سەبەبى آچق مەعلوم توگل؛ آنى قىسمەن شىمالى آفرىكانىڭ باشقا جىرلەرگەقاراغاندا عەرەب فتوحاتىدان آرتقراق زارار كوروۋى وە ئورتا عەسرلارنىڭ ئىكنچى يارتىسندا بەدەويلەرنىڭ هجومىنە ئوچراوى بلەن ئىزاح ئىتەرگە مۇمكىن (روما لىلار تارافىندان ياكادان بىنا ئىتىلب ،زور بر سەودا مەركەزى حالىنە كىتىرلگەن وە حەتتا بەعزى بر رىوايەتلەرگە كورە، ئىمپىراتورلقنىڭ رومادان قالا برنچى شەهەرى حالىنە كىلگەن قارتاجا (كارفاگىن) ٧ نچى عەسردا عەرەبلەر تارافىندان حەراب ئىتىلب، مۇندان ،سوڭ ئىندى ياكادان آياققا باسا آلمادى). بر قات مۇسلمانلار قولىنا كرگەندەن ،سوڭ يەنە حرىستىيانلارغا قايتقان، لاكىن هەنوز ئىسلام مەدەنىيەتىنىڭ ئزى ساقلانغان حرىستىيان ئولكەلەرنىڭ تارىحى آيرم دىققەت ئىتەرلكدر. بولار جۇملەسىندەن كاستىلىيە كاروللەرى قول آستىندا بولغان وە ئۆزىندە ١٣ نچى عەسرنىڭ ئورتالارندا ١٠ نچى آلفونس ئوچن مەشهور حەيئەت جەدوەلى توزلگەن ئىسپانىيە، نورماند كاروللەرى وە سوڭرا هوهىنشتاوفنلار قولىندا بولغان سىجىلىيە وە جەنوبى ئىتالىيە، هەم ١١ ـ ١٣ نچى عەسرلاردا عى كورجستان (گروزىيە) پادشاهلىغىدر. ٧ نچى عەسردا بر برسىندەن آيرم دىنى ئويشمالار توزگەن ئەرمەنستان هەم كورجستان،

---

(١) «زىممى» سوزى حقوقى بر ئىستىلاح بولب؛ ئىسلام مەملەكەتلەرندەگى باشقا دىن حالقىنا ئەيتىلەدر. تەرجمەچى.

گەرچە دينى فيكرنىڭ تەئسىرندە يونان دۇنياسى بىلەن مۇناسەبەتنى سالىلاب كيلسەدە، مۇسلمان (عەرەب وەفارىس) مەدەنىيەتنىڭ تەئسىرندەن دە قۇتۇلالمادى؛ كيرەك ئەرمەن وە كيرەك گورجى شيعرى ئەدەبىياتى فارىسى ئەدەبىياتنى يافن تۇرادر. عۇموم حالق ئەيلەندەگى ئەحوالنىڭ جايسزلىغنى قارامىچا، سەياسى ئيستيقلالنى يوغالتقاندان سوڭدا ئوزىنىڭ دينى وە شونىڭ بىلەن برگە بەعزى بر مەدەنى عەنعەنەسىن دە نق سافلاب كيلدى.

١٧ نچى عەسردا ئيران شاھى عەبباس، بر وافت ساسانيلارنىڭ سورييەلەر حافندا قلدقلارى كبك، ئيرانغا مەدەنى مەقسەد بىلەن بايتاق ئەرمەن ھەم گورجى (گروزين) لەرنى كوچلەب كوچردى. شول ئوق ١٧ نچى عەسردا ئەرمەنلەر ياوروپا مەدەنىيەتنە يافنلاشا باشلادلار، ١٨ نچى عەسردا مونىڭ تەئسىرى گورجيلەرگە كيلب بەرلدى.

سورييە ھەم ميسرداغى ياوروپالىلاردا آنداغى حريستيانلارغا ئوزلەرنىڭ تابيعى ئيتتيفاقچىلارى ئيتب قارادلار ھەم ئوزاق وافت حريستيان ماناستيرلارندا يەشەب، آندا عەرەب تلى ئويرەندلەر وە عۇمومەن مەملەكەت وە آنداغى حالق بىلەن چنلاب تانشر ئوچن حەزرلەندلەر. شونىڭ ئوچن دە ١٣ نچى عەسردا كيلگەن حريستيان عەرەب تاريحچىلارى ئەلمەكين ھەم ئەبولفەرجنىڭ تەئليفلەرى ياوروپادا مۇسلمان مۇئەررىحلارنىڭقىندان ئەلگەرەك (١٧ نچى عەسردا ئوق) نەشر وە تەرجمە ئيتلدى. شول ئوق وافتدا حريستيان عەرەبلەر آراسندا، ئەرمەنلەردە بولغان كبك، ياوروپا تەئسىرى آستندا روحانى ترلو باشلاندى. شەرق حريستيانلارى عەرەبدەن، مۇسلمانلارنى آيرغان كبك، بر تيرەن دينى باشقالق آيرەى ئيدى؛ آندان سوڭ آلار ميللى، دۇنياوى ئەدەبىيات تەئسىرنە، ئول قەدەر بيرلمەگەنلەر، شونىڭ ئوچن آلاردا مۇسلمانلارداغىنىڭ كيرنسنچە كيرەك ئورتا عەسرلاردا وە كيرەك ھەزر بولسن، يونانلىڭ عيلمى گەنە توگل، بەلكى ئەدەبىيات نەفيسەسى دە ياحشىغنا رەواج تابدى. ٨ نچى عەسردا سورييەلى حريستيان ئيلياداغا ھەم آديسانى، ١٩ نچى عەسردا حريستيان عەرەب ئيلياداني عەرەبچەگە تەرجمە ئيتدى. روس عاليمەلەرندەن برسى ١٨٦٤ نچى يلدا ئوق سورييەدەن «شەرقنىڭ

خریستییانلاری مۇسلمانلارنی قاراعاندا عیلمده بایتاق آلدا تۇرالار» دیگان تدئەسسرنی آلب قایتقان ئیدی.

لاکین شەرقنك خریستییانلاری یاوروپالىلارنی هەر واقت ئۇزلەرنىنك ئیسلام دیننده بولعان میللەتدەش هەم واتانداشلارندان آلدا کورب کیلمەدىلەر. روسییەنك دینی تاریخچىلارندان برەونك بەیانىنا کوره، ئەهل سالیب سەفرلەری واقتندا روحانیلەر هەم خالق مۇسلمان جەبرىنىنك قایتارىلوون لاتینلار حاکیمییەتی آستندا تۇرودان آرتقراق کوره ئیدىلەر»
١٧، ١٨ نچی عەسرلاردا ئیچمییادزین ئەرمەنلەری ئیران شاهىنا برنیچەمەرتەبە مۇراجەعەت ئیتب، آناردان ئۇزلەرن کاتولیك پروپاعانداسندان حیمایه ئیتوون ئوتنەدىلەر. حەزرگی واقتدا یاوروپالىلارنك کیتردىگی ئیقتیسادی آورلقلاری بەعزەن خریستییانلارعادا مۇسلمانلارعا بولعان شیکللی ئۇك سیزىلەدر. ١٩١٢ نچی یلدا بر مۇسلمان مۇحەرریرىنك «مۇسلمان برلىگن» آلعا سۇرب یازعان مەقالەسىنه قارشی بر خریستییان ژورنالیست عەرب مەتبوعاتندا: «یاوروپالىلارعا قارشی مۇسلمانلارعا توگل، بەلکی هیچ بر دین آیرماسندان باشقا بۇتن شەرق خالقی برلەشرگه تییش. ئیسلام برلىگی توگل، شەرق برلىگی کیرەك» دیب یازدی. یاوروپا فیکری تەئسیری بلەن یاقن شەرقدەده ئوقىمشلی خالق میللی برلکنی دینی برلکدەن آلعا قویا باشلادی؛ ئیحتیمال حەزرگی بوون زامانندا ئوق خریستییان عەرەبلەر بلەن مۇسلمان عەرەبلەرنك عەرەب میللەتن آیاقا باسدىرو یولندا قەتعی رەوشدە برلەشولەری بارلققا چقار. زامانىبزنك عەرەب یازوچىلارندان ئەمین رەیحانی مۇسلمانلارنك هەم خریستییانلارنك ئیعتیقادلاری وە ئیزگی کیتابلاری حاقندا شوندی عیبارەلەر قوللانادرکی، بۇلارعا قاراب مۇحەرریرنك خریستییانمی، مۇسلمانمی ئیکەنن بلووی چیتندر.

٢

خەلیفەلك هەم عەرەب مەدەنییەتىنك باشی.

٧ نچی عەسردا تاریخدا برنچی هەم سۇك مەرتەبە ئولاراق عەرەبستان یارم آتاوندان جیهانعا ئلوغ بر دەولەت تودرعان یاکی بر حەرەکەت باشلاندی.

فەقەت تاريحدان ئلگكى بر دەوردەگنە ساميلەرنىڭ ،شول رەوشدە عەرەبستاندان تاشب چعب سورىيە هەم ميسوپوتامييەنى ئيشغال ئيتولەرى گومان ئيتىلە.٧ نچى عەسردا بولعان قوزعالش عەرەبلەرنىڭ يارم آتاونىڭ تشىنا مۇندان ئىلك بولا كيلگەن لاكين فتوحات رەوشن آلا آلماعان واق زۇيەك حەرەكەتلەرى بلەن حەزرلەنمش ئيدى. قارتاجالىلار زامانندا ئوق، ميلاددان ئىلك ٤٠١ نچى يللاردا فوراتدان شەرقدە، حابور يلعاسىنىڭ تاعندان توبەنرەك بولعان ،ئورن عەرەبستان ديب آتالا ئيدى؛ ئستراپون زاماننىدا ئوق، ميلاددان ،سوڭ برنچى عەسردا يوعارى ميسرداعى «قيبت» شەهرى يارتىلاش عەرەب ئيدى. بيزانتييەنىڭ واسسالى بولعان سورىيە عەرەبلەرى هەم فورات حەوزاسندا بولعان ئيرانعا تابىع عەرەبلەر ،بو ئيكى پادشاهلقنىڭ آراسندا بولعان سوعشلاردا نقلاب ئيشتيراك ئيتدىلەر.

٧ نچى هەم ٨ نچى عەسرلاردا عەرەبلەر مەدەنييەتدە ئوزلەرندەن ئاعشدىرلماسلق دەرەجەدە ئۇستىن بولعان بيك كوب حالقلارنى وول آستلارىنا كرتدىلەر: لاكين شولاي بولسادا آلار ياوروپاداعى گيرمانلار هەم آزياداعى مانگوللار كبك ميللييەتلەرن يوعالتمادىلار، بوعنا توگل، سوعىشب آلدقلارى سورىيە ميسوپوتامييە، ،ميسر وە شيمالى آفريكانى ئوزلەرىنىڭ ميللى تەئسيرلەرى آستىنا كرتدىلەر.

آندان ،سوڭ عەرەب تلىنىڭ جيكووى عەرەب حۇكومەتىنىڭ تەئسىرى بلەن توگل، بەلكى ئيحتيارىنا قارشى ئشلەندى. آلنعان جيرلەردە ئيسلام دينىنىڭ تارالووى حەليفەلكنىڭ ماليە ،ئوسولىنىڭ بوتىن نيگىزىن قاقشاتدى؛ حۇكومەت ئوچن مۇسلمان بولماعان حالق آراسندا عەرەب تلىنىڭ تارالووى بيگرەك دەمەتلوب بولماعان بر حال ئيدى: حريستييانلارعا عەرەبچە سويلەشو هەم بالالارن مۇسلمان مەكتەبلەرندە ئوقتو مەنع ئيتلدى. شولاي بولسادا ئيسلام، حالقنىڭ ،زور كوبچىلگى تارافندان تونلا تورعان بر دين ،بولب ئەورلدى. هەم مۇسلمان بولماعان حالقلاردا عەرەب تلن قەبول ئيتدى. عەرەب تلىنىڭ رەواجى ،شونڭ بلەن ئيزاح ئيتلەدركى، عەرەبلەر گيرمان، مانعول هەم بورنعى ئيرانيلار كبك فەقەت قورال كوچىنە گنە تايانمادىلار، عەرەبلەر ٧ نچى عەسردا ئوق روحانى مەدەنييەتدە ياحشى ئوق آلعا كيتب، بر ئەدەبى تل وجودكە

کیتردىلەر. فەساھەت وەشیعر آلاودا ،زور بر ،ئورن ،توتىدى. ،بو واقتدا ئیدى مەعلوم ئەدەبی فورمالار یاسالعان، سەجعلى نەسر هەم، برنیچەتۇرلى كۇیلى وەزن ئشلەنگەن، نەزملارنڭ مەفهوملەرى ئۇچ‌ن‌دە بر قالب‌بیلگىلەنگەن وە ،شول رەوشچە ئوزلەرنىنڭ قەهەرمانلارن وە قەبیلەلەرن ماقتاب یا کی دۇشمانلارندان کولب شیعرلەر ئەیتو بۇلار آراسندا بیك رەواج تابقان ئیدى. سەحراداعى شیعر ئیلە برگە شەهەرنڭدە ئوزىنە ماحسوس تاعن‌دا نچکەرەك شیعرى ئشلەندىکى، ،بو توعرىدا ئیك آلعا چعوچى مەککەدەگى قۇرەیش قەبیلەسى ئیدى.

مەککەدەگى قۇرەیشیلەر، تائیفدەگى سەقیفلەر وەباشقا شەهەر ئەهالیسى باشدا مۇحەممەدکە دۇشمانلق کورسەتسەلەردە مۇسلمان جەماعەتى بر دەولەت ،بولب ئۇیشقاندان ،سۇڭ، آنڭ باشىنا منب ئوتردىلار. مۇحەممەدنڭئوزىنە «ئیمام قۇرەیشیلەردەن یەعنى مۇسلمانلارنڭ رەئیسى بولرعا تییش» دیگەن حەدیسنى ئیسناد ئیتدىلەر. سوعىشب آلنعان جیرلەردە قورەیشیلەر هەم سەقیفلەر شەهەرلەر سالو هەم ئیدارە ئشلەرن قۇرونڭ باشندا تورالار ئیدى. عۇمومەن‌عەرەب عەسکەرى آرتندان عەرەب گراژدانى‌بارب، فەتح ئیتلگەن جیرلەردە عەرەب میللەتى نعىتودا ئیك ،زور حزمەت‌بۇلارنىقى ،بولدى.

مۇسلمان مەدەنى ،تورمشىنڭ هەر یاعى کبك، مۇسلمان شەهەرىنڭ تیبى‌دە عەرەب عەنعەنەسى بلەن مەحەللى عەنعەنەلەرنڭ برگە قوشلووى بلەن بیلگىلەندى. بەعزى بر یاوروپا سەیاحلارى مۇسلمان شەهەرلەرندە یۇرتلار ئیشك آلدى ئچندە سالنب ئوراملارعا بازارداعى کیبتلەردەن‌باشقا فەقەت قیمالارعنا چعارىلوون «شەرق ئیستیبدادندان» قورقو بلەن ئیزاح ئیتەرگە تریشالار. لاکین پومپەى شەهەرىنڭ حەرابەلەرن قازو بیك آچق کورسەتدىکى، بورنعى یونان شەهەرلەرى‌دە شول ئوق رەوشدە سالنعان، مەککەنى زیارەت ئیتەرگە مۇوەففەق بولعان بر نیچەگنە یاوروپالىلار ،بو بیکلى مۇسلمان شەهەرندەدە تەعەججبلەرىنە قارشى «یاوروپا تیبىدە» تەرەزەلەرى ئورامعا چعارىلب سالنعان یۇرتلار بولعانلقنى کوردىلەر. یەمەن شەهەرلەرندەدە بیك بیزەکلەنب ئشلەنگەن بیك یۇرتلار سەیاحلارنڭ دیققەتلەرن جەلب ئیتدىلەر؛ بۇلار مەحەللى عەنعەنەلەر بوینچامى، یا کی

ھىنتلەر (ھىندلەر) تەئسىرىندە ئىشلەنگەنمى، بو مەسئەلە ئەلى ھەنوز ئىزاح ئېتىلگەنى يوق.

عەرەبلەر مەدەنى تۇرمىشقا كوچكەندەن سوڭدا ئۇزاق واقتلار ئوزلەرىنىڭ ئۇروغ ھەم قەبىلە تۇرمىشلارىن ساقلاب كېلدىلەر. بىر قەبىلەدەن بولغان كىشىلەر آراسنداغى مۇناسەبەت بىر شەھەر ئەھالىسى آراسندا بولغان مۇناسەبەتكە قاراغاندا ياقىنراق ئېدى؛ چۈنكى بىر شەھەر آلىنغاندا ياكى ياڭى سالىنغاندا ھەر قەبىلە ئۈچۈن آيرىم كوارتاللار بېلگىلەنە ئېدى. بېك كوب شەھەرلەردە وە شول جۈملەدەن مەسەلەن دېمەشقدە شەھەرنىڭ عۇمومى ئىحاتاسىندان باشقا آيرىم كوارتاللار وەھەتتا ئوراملار آراسندا قابقالى دىوارلارنىڭ بولووى عەرەب تۇرمىشىنىڭ شوشى جەھەتى بىلەن باغلانمىش بىر حالدىر. عەرەبلەر بو عادەتنى ئىرانغادا كوچىردىلەر؛ مەسەلەن مەروە شەھەرىنىڭ ١١، ١٢ نچى عەسرلارداغى قۇرۇلۇشى شوشى رەوىشدە ئېدى. زامانىمىزداغى شەھەرلەردەن ھەمادان نىڭ عۇمومى شەھەر ئىحاتاسى يوق، ئەمما آيرىم كوارتاللار آراسندا قابقا بولب، بو، كېچەن ياپىلا، مۇندى قابقالار ئوراملارنىڭ شەھەر قىرىيغا بارب تۇرتىلگەن ئورنلارىندا دا بار.

سورىيەدە عەرەبلەر ٧نچى عەسردا بىر ياڭا شەھەردە سالمادىلار؛ ٨نچى عەسردا سۈلەيمان حەلىفە زامانىنداغىنا يورساليمدەن دېڭىزگە بارا تۇرغان يولدا «رەملە» شەھەرى بىنا ئېتىلدى. يورساليمنىڭ مۇسلمانلار تاراقىندان دىنى ئەھەممىيەتى تانىلوغا قاراميچا، حەيات ياڭا شەھەرگە كوچب، ئول بىر نىچە عەسر بوينچا فەلەستىننىڭ باش شەھەرى بولب تۇردى. شولاى بولسادا رەملە فەقەت مەحەللى ئەھەممىيەتكە مالىك بولب، عەرەب مەدەنىيەتىنىڭ تارىحى ئوسوونىدە آرتىق بىر تەئسىرى كورلمەدى. سورىيەدە مەدەنى وەسەياسى ھەياتنىڭ مەركەزى بولب ئېسكى دېمەشق قالدى. شەھەرنىڭ آلغان ئورنى حەزرگى زامانىڭ زور پايتەحتلەرىنە چاغشدىرلق توگل ئېدى. ١٠ نچى عەسرنىڭ سوڭغى يارتىسىنا قەدەر شەھەر ئېسكى تاش دىوارلارىنىڭ تشىنا چقمادى. تورى ئورام دىب آتالغان وەشەرقلەگى قابقادان غەربدەگىگە قەدەر سوزلغان زور ئوراملىڭ ئوزنلىغى تەحمىن بىلەن ٢ چاقىرم قەدەر ئېدى. شىمالى قابقادان غەربى قابقاغا قەدەر بولغان مەسافەدە شوندان بىر آزغىنا

كيمىرەك ئىدى. شەھەرنىڭ ئوتتاسىدا مەيدان بولۇپ، مۇندا ئۇلۇغ عيبادەتخانە ئورۇن ئالا. (بۇ باشدا مەجوسيلەرنىڭكى، سوڭرا حريستيانلارنىڭقى وە ئيڭ سوڭرا مۇسلمانلارنىڭقى بولمىش ئيدى) باشدا مەسجد يەحيا (ئيوان كوبستيتل) چيركەوى بلەن رەتدەن تۇرا ئيدى؛ برنچى وەليد (٧٠٥ ـ ٧١٥) زامانندا حريستيانلار ئۆزلەرىنىڭ مەعبەدلەرىن مۇسلمانلارغا قالدىرىغا مەجبور بولدىلار. آنىڭ ئورنىنا ئۆزىنىڭ بايلىق وە زيننەتى بلەن ئيسلام عالەمندە ميسلى بولماغان «ئۆمەوييە جاميعى» بينا ئيتلدى. مەسجدنىڭ ياقىندا ئۆمەويلەرنىڭ سەرايىدا بولۇپ، بۇ ئورتا عەسرلاردا بۆتنلەى ئۆزىنى يوغالدى.

ديمەشق بـلەن برگە سورييەدە جابييە، دابيق (حەلەبـدەن شيمالـدە) كبك قەلعەلەر ئيكنچى دەرەجەدە تۇرالار ئيدى. مۇندى عەسكەرى قەلعەلەرنىڭ بەعزىلارى زور شەھەرگە ئەيلەنىب، ئيسكى مەركەز شەھەرلەردەن ئەلە قايا ئوزىب كيتدىلەر. مۇنديلار جۆملەسندەن برسى قاهيرەدر؛ باشدا عەرەبلەر تارافندان نيل بويندا فۆستات ئيسمندە (رومچا «چۆقىر بلەن ئەيلەندرلگەن» ديگەن سوز) بر قەلعە بينا ئيتلب. بۇ شەھەر نيلنىڭ شەرق ساحيلندەبيش چاقىرم ئوزنلىغندا، برچاقىرم كيڭلىگندە بر ئورن آلا. ئورتاسنداراق بر مەيدان بولۇب، حەزرگى كوندە ميسرنى فەتح ئيتوچىنىڭ ئيسمىنە نيسبەت بلەن «عۆمەر مەسجدى» ديب آتالغان زور جاميع هەم حا كيملىك يورتى ئورن آلا ئيدى. تونيسدەگى سوكندان جيمىرلگەن قەيروان، فۆرات بويندا غى كوفە، شەتتۆلعەرەب بويندا غى باسرا هەم ئيراندا غى شيراز ـ شوندى ئوق قەلعە ئيتب سالنغان شەهەرلەردەندر. عەرەبلەر تارافندان فتوحات دەورى ئوزغاندان سوڭ هەم سوعش مەقسەدى كوزەتلمى سالنغان شەهەرلەرنىڭدە بيك كوبىسى ئۆزاعراق عۆمرلى بولدىلار. مەسەلەن مارۆكداغى فاس (٨نچى عەسر آخرندا) كافكازداغى كەنجە وەحەزرگى ئيسمى يليزاويتپول (٩نچى عەسردا). عەرەبلەرنىڭ ئيسلام دەورندەن ئلك سالىب ئۆزلەرى تارافندان حەراب ئيتلگەن شەهەرنى ياڭادان تورغىزو ئوچن عەرەب قەلعەسندەن حاسيل بولغان شەهەرنى تاشلاولارى تاريخدا فەقەت برگنە مەرتەبە كورنەدر (آمودەرياننىڭ جەنوبندەگى باروقان قەلعەسى ئيسكى باقترى (بەلـخ) شەهەرى بلەن آلماشدرلدى)

ئيراندا هەم تۈركستاندا عەرەبلەر شەهەر حەياتىنىڭ آلعا كينوونىه وە شەهەر تيپىنىڭ ئۆزگەرىوونىه بيگنرەكدە ياردەم ئيتدىلەر. ،بو مەملەكەتلەردە مۇسلمانلقتا قەدەر بولعان شەهەرلەر ديز (цитадель) آتالعان بر بييك قەلعە ئيلە شەهرستان ديب آتالعان آسل شەهەردەن عيبارەت ئيدى شەهرستان نىڭ تۈب مەعناسى حاكيمييەت بولعان ،ئورن ديمەكدركى، عەرەبلەرنىڭ سورييەلىلەردەن آلب ئيستيعمال ئيتدكلەرى «مەدينە»دە شولاى ئوق حۆكم، ،ئورنى ديگەنگە ،تورى كيلەدر). سەودا مەيدانى شەهەرنىڭ ديوارى ئچندە تۈگل، بەلكى آنىڭ تشندا قابقا ياننىدا بولا تورعان ئيدىكى، حەزرگى ئيران هەم سامى تللەرىنە باشقا تللەردەن آلنعان وەتۈب تۈبندە «قابقايانىنداعى ئش» مەعناسندا بولعان «بازار» سوزىدە ،مۇنى كورسەتەدر. عەرەبلەر زاماننىدا ئيسە، حەيات آقرنلاب ئيسكى شەهرستاندان سەودە وە سيناعەت ئييەلەرى تۈرا تورعان قريلارعا كوچدى. مۇندادا آقرنلاب مۇڭا قەدەر ياقن آزيادا بولعان شەهەر تيپى ياسالدى. ،بو تيپ شوندان عيبارەتدر: شەهەرنى عەربدەن شەرقكە هەم شيمالدەن جەنوبكە كيسب ئوتە تورعان ،زور ئوراملار بوينچا بازار، ئورتادا مەيدان وە آندا شەهەرنىڭ ئيڭ ،زور مەسجدى. مۇسلمان سەوداگيرلەرى شۈبهەسز، ئوزلەرندەن ئلگكى حريستييان هەم يەهوديلەرنىڭ يوللارى بلەن كيتدىلەر. مەروەدە مۇسلمانلار واقتندا حەيات شەهرستاندان عەرب تارافنداعى مادجان كانالى بويىنداعى مەحەللەگە كوچدى، مۇندا مۇسلمانلارعا قەدەر حريستييان ميتروپوليتى تۈرا ئيدى. ئيراننىڭ ئيڭ ،زور شەهەرلەرندەن بولعان ئيسفەهان ئورننىدا ئيسلامعاقەدەر شەهەرستاندان بر نيچە چاقىرم جيردە يەهود بيستەسى بار ئيدى. ١٠ نچى عەسردا ئوق ،بو شەهەر ئيسكى شەهەرستانعا قاراعاندا ئيكى ئۆلشدەن آرتق زورايدى.

زورىراق شەهەرلەردە قالعاى (ناميستنيك)لار تۈرا هەم حۆكومەت مۇئەسسەسەلەرى ئورناشا ئيدى. ،بو جەهەتدەن عەرەبلەر، ئەلبەتتە، تەمام ئۆزلەرىنىڭ قول آستلارىنا آلدقلارى حالقلارعا ئييەردىلەر. ئيران تەئسيرى حەليفە عۆمەر زاماننىدا ئوق (٦٣٤—٦٤٤) كورىنە باشلادى: كانسەلەرييەمەم يازو وە حيساب ئشلەرى كرتلدى. حەتتا كەنسەلەرييە مەعناسنداعى «ديوان»

سوزى ئوزى فارسيدان آلنعان بولرعا كيرەك. ئاككى بيزانتييه قولندا بولعان جيرلەردە يونان وە لاتين تلندە بولعان ئيستيلاحلار آلندى: مەسەلەن ميسردا لاتينچا «كۆبيستور» سوزى..

كانيبلك ئشلەرى عەرەبلەر زامانندا شونداعى مەحەللى مەئمورلەرنك قولندا قالدى. هەم مەحەللى تللەردە (فارسيچا وەيونانچا) يورتلب كيلدى. تيك ٧انچى عەسرنك آخرلارنداعنا عەرەب تلى كرتلدى. شول واقتدان باشلاب آقچالاردا عەرەبچە هەم مۆسلمانچا يازولار بلەن گنە سوعلا باشلادى. بيزانتييەدەن آلنعان جيرلەردە ئلك بيزانتييەدەگى رەوشدە تەرى سورەتلى ئيدى، ئەمما ئلكگى ئيران ويلايەتلەرندە ئيرانچا ئونقا قوربان ئورنى تۆشرلب سوعلا ئيدى. عەرەبلەر بيزانتييەدە آلتن، ئيراندا كۆمش آقچا، ئۆسولنى ئوچراديلار. بو آيرما بو جيرلەردە عەرەبلەر قولنا كرگەندەن سۆڭدا قالدى. مۆسلمان آقچالارى آلتن دينار (لاتينچا دينارسدەن) كۆمش ديرهەم (يونانچا دراحمادان بولب، ئيرانعا ئيسكەندەردەن سۆڭ كرتلمشدر) هەم باقر فەلس (يونانچا روبولس)دەن عيبارەت ئيدى. دينارلار فەقەت پايتەحتلەردە - ئۆمەويلەر زامانندا دیمەشقدە عەبباسيلەر دەورندە بەعدادداعنا سوعلا. ديرهەملەر بولسا ويلايەتدەگى باش شەهەرلەردەدە سوعلا. فەلس ئيسە فەقەت مەحەللى ئەهەمميەتكەگنە ماليك ئيدى. شەرقى ئيراندا هەم ئورتا آزيادا ١٠ نچى عەسردا ئوق آقچا بولب فەقەت ديرهەملەرگنە يۆرى، دينارلار ئيسە تاوار بولب قنا قەبول ئيتلە ئيدى. دينارلار بر مسقال آورلقندا سوعلا. ديرهەملەر كچرەك بولب، قيممەتلەرى دينارنك ٢٠/١ سنە توغرا، يەعنى عەرەبلەردە بۆرنعى ئيران پادشاهلقندان حەزرگى عەربى ياوروپا دەولەتلەرنە قەدەر بۆتن زاماندا بولعان شيكللى آلتن بلەن كۆمش تەنكەلەر آراسنداعى نيسبەتنى بيلگلى بر حالدە تۆتارعا تۆشالار ئيدى. لاكين هەر زامانداولدقى كبك، عەرەبلەردە بو ئيكى مەعدەننك قيممەتى آراسنداعى نيسبەتنى بر كيلشدە ساقلارعا مۆوەففەق بولماديلار؛ كۆمش آلتنعا قاراعاندا ئەلى كوتەرلە، ئەلى تۆشب كيتە ئيدى.

حالقلارنك ئيدارە ئشلەرنەگى تەئسيرلەرى شول جيرنك ئوز ئچندەگنە قالمادى. حەليفەلكنك دەولەت وەحوجالق ئشلەرندە بز ئەللە

نیچه ئلدەن آلنعان ئیستیلاحلارنك برگە ئوقماشب یۇرگەنلگن كورەبز، مەسەلەن بیزانتییەدەن آلنعان ئیستیلاحلار ئیرانـدان آلنعان جیرلەردە، وەئیراندان كرگەن سوزلەر ئلـكـكى بیزانتییە ویلایەتلەرنـدە ئیستیعمال قلنعنا ئیدی. ئول واقتدا بۇرنعنداىولعان كبك حۇكومەت ،یۇمۇشى بلەن‌گنە یۇرى تۇرعان پوچتا لاتینچا «ویریدوس» دیگەن سوزدەن آلنب «بەرید» دیب آتالا، حالبوكى یوناللار ئوزلەری پوچتانی فارسیچادان آلب «آنعاروس» دیب یۇرتەلەر ئیدی. عەرەبلەردە مۇخەممەددەن ئلـكـگى ئوك فـارسیچا عەسكەری ئیستیلاح «جۇند» عەسكەری قەلعەلەرنى شەهەرگە ئەیلەندرمیچە ساقلاعان سورییەدە بیگنۇرەك مەیدان آلـدی. فەقـەت ،ئوشبو ئلـكـكى بیزانتییە جیرلەریگنە حەلیفەلەر زامانندا بر نیچە جۇندكە بـولننە ئیدی. ویلایەتدەگى قالعایلارنى آكلاتو ئوچن «ئەمیر جۇند» دیگەن سوز بلەن برگە «ئـەمیر ماسر» دیگەن سوزدە یۇرتـلە ئیدی. ماسر یەمەن سوزی ،بولب، شەهەرماعناسندا یۇری وەفارسیچاآول مەعناسندا بولعان روستاققا قارشى قویلا ئیدی. تۇب عەرەبچە سوزلەر بلەن پادشاهلار یاكى ئەمیرلەر ئوزساقچیسى (حەرراس) هەم عەسكەری پالیتسییە (شۇرتا) آتالا، وەمۇنك باشندا آینرم بر باشلق ،بولب، ،ئول ئیندى ئەمیرنك ،ئوك قولى سانالا ئیدی. لاكین ،بو تشقى سیفاتلار هەممەسى ئیرانلىلاردان آلنعان بولرعا كیرەك. گەرچە حەلیفەلەر بر ،یولى ئیرانچامۇستەبید ،بولب ئەورلمەسەلەردە ئیران،ئۇسول ئیدارەسى آلار ئوچن ئورنەك ئیتب تۇتلا ئیدی. ئۇمەویلەر زامانندا ئەلى حەلیفە ئیران شاهندان‌بیگنۇرەك عەرەب شەیخنە یاكى قەبیلەنك سەییدنە ،ئوشى ئیدی. حەتتا حەلیفە برنچى وەلیددە، بر واقت پیعەمبر قلعان شیكللى، حالقنك ئوزن فەقەت ئیسمى بلەن‌گنە آتاماون تالاب‌ئیتەرگە تییش كوردی.

حەلیفەلك دەولەت ئیدارە ئشلەرندە كوبرەك ئیران رەسم وەعەنعەنەلەرنە ئییەرسە، ماددى مەدەنییەت مەیداننداا بیگرەك بیزانتییەدەن آلدی. حەلیفەلك دەورندە یاكادان سورییەنك ساحیلدەگى شەهـەرلەرنە كیترلگەن ،میسر توقماچلق سەنعەتى ئیران هەم تۇركستانعادا تەئسیرن كورسەتدی ،میسر ئیسمى بلەن یۇرگەن توقمالار شیرازدا هەم تۇركستان شەهەرلەرندە

ئيشلەنە ئيدى. سوڭغا تابا مۇسلمانلار ماددى مەدەنييەتدە برنچى ئورنني
قتايلىلارغا، ئيكنچى ئورنني يونانلىلارغا بيردىلەر. ١٣ نچى عەسرنڭ ئيران
مۇئەلليفلەرندەن عەوفى ١٥ نچى عەسرداغى ئيسپانيول ريتسارى كلاويحانڭ
شولاى ئوق مۇسلمانلار آوزندان سۆيلەدىكى كبك ئەيتەدر: قتايلىلار
سيناعەت ئيشلەرندە فەقەت ئوزلەرنگنه كوزلى حيسابليلار، ئەمما باشقا
حالقلارنڭ هەممەسن سوقرغا سانيلار، يونانلىلار (كلاويحاچا ــ فرانقلار).
ئيسه بۇلاردان مۇستەسنا بولب، سڭار كوزلى حيسابلانالار.

يونانلارغا ئەلبەتته مەدەنييەتدە برنچى ئورن بيردىلە ئيدى. يونانچادان
عەرەبچەگە تەرجىمە حريستييانلار تەئسيرى بلەن، بيك ئيرته باشلاندى.
يونان عيلمىنڭ برنچى مۇحيبلەرندەن برسى حەليفه برنچى يەزيدنڭ ئوغلى
حاليد بولب، ئول ٧٠٤ دە قرق يەشىنە جيتكەنچى، دۇنيادان ئوتدى (٦٨٣ دە
آتاسى ئولگەن يلنى ئەلى ئول بالا ئيدى)؛ آڭا هەيئەت، تيب هەم
كيميادان بەعزى بر تەرجىمەلەر نيسبەت بيرىلەدر: حەتتا آنڭ سۇنعى آلتن
ياساو ئۈچن واسيتا بولغان فەلسەفى تاشنى تابووى ريوايەت ئيتىلەدر.
حاليد شيمالى سوريەدە حيمس شەهەرىنڭ باشلىغى بولب تورا ئيدى، بو
شەهەردە بورن مەشهور قۇياش مەعبەدى سوڭرا، زور حريستيان جاميعلەرندەن
برسى بولب، مونڭ بر قيسمى مۇسلمانلار تارافندان ئيشغال ئيتىلدى.
ئيكنچى بر ريوايەتكە كورە ١٠ نچى عەسردا ئوق بو بينانڭ بر قيسمى چيركەو
كوينچە قالب، بر قيسمندە مۇسلمانلار عيبادەت قيلا ئيدى. موندا ئول
واقتدا حريستييانلاردان باشقا تاعن مەجوسيلەرنڭ بولووى بيك ئيحتيمال.
سوريە شەهەرلەرىنڭ هەممەسندەن بيگرەك حيمس مۇسلمان فاتيحلارن ياحشى
قارشى آلدى. مونى حريستييان ئەهالينڭ ئيمپيراتور هيراقلنڭ دينى
ئيسلاحاتىنا دۇشمان كوز بلەن قاراووى بلەن ئيزاح ئيتەرگە مۇمكين.

مۇسلمانلارنڭ يونان مەدەنييەتى بلەن ئيسكەندەرييەدە هەم سوريە
شەهەرلەرندە تانىشولارىنا قاراميچا، باشلىچا مەدەنى حزمەتلەر، حەتتا فەن
مەيدانندادا: فورات هەم دەجلە بويلارندا، كوفه وە باسرادا بارلققا كيلدى.
بو شەهەرلەر هەر ئيكىنسى عومەر زامانندا عادى پلان بوينچا سالىنب،
قەبيلەلەر ئۈچن آيرم مەحەللەلەر، ئورتادا مەيدان وە آندا مەسجد هەم واليڭ

سارایی... باسرا سوٴکندان ئیکنچی بر ئورنعا کوچرلب، ئیسکی‌سی بوٴتنله‌ی ئۇزسز یوعالدی؛ کوفه ئوزنِنك ئه‌هممییه‌تن کوبده‌ن یوعالتدی، لاکین مه‌سجدجامیع حه‌زرگه‌قده‌ر ساقلانا، تیك ئه‌لنگه، بوچنلاب تیکشرلگه‌نی یوق.

ئوٴمه‌ویله‌ر زامانندا ده‌جله‌نڭ تارماقلارندان برسننه بینا ئیتلگه‌ن واسیت شه‌هه‌ری‌ده تیکشرلگه‌نی یوق. واسیت ئوٴمه‌ویله‌رده‌ن ،سوڭ ئوزنڭ سیاسی ئه‌هممییه‌تن یوعالتدی لاکین ئوزاق عه‌سرلار بوینچا سه‌ودا، سیناعه‌ت هه‌م مه‌ده‌نییه‌ت مه‌رکه‌زی ،بولب ساقلاندی.

کوفه هه‌م باسرا شه‌هه‌رله‌ری عیلمی حه‌یاتنڭ قایناب توردوعی جانلی مه‌رکه‌ز ره‌وشن آلدیلار. ٨ نچی عه‌سردا شایه‌د بولارعا قارشی توررلق بر شه‌هه‌ر بولماعاندر. ئیسلام قابول ئیتکه‌ن عه‌جه‌مله‌ر (عه‌ره‌بکه باشقا حالقلار) وه آلارنڭ شه‌کردله‌ری تارافندان موٴسلمان عه‌قاید هه‌م فیقهنسی یاسالدی، آندان ،سوڭ هه‌ر ئیکی شه‌هه‌رده گرامانیك هه‌م فیلولوعلار مه‌کته‌بی ،بولب، کوفییونله‌ر بله‌ن باسرییون آراسندا موٴباحه‌سه وه ره‌قابه‌ت ده‌وام ئیته ئیدی، لاکین ،بو علوم عه‌ره‌بییه‌نی تودنروچنلارنڭدا کوبنسی عه‌ره‌بله‌ر توگل، عه‌جه‌مله‌ر ئیدی. باسرییونلارنڭ باشلقلارندان حه‌لیل ئیبنی ئه‌حمه‌د عه‌ره‌ب تلننڭ ،زور بر قاموسن یازدی، ١٠ نچی عه‌سردا حوراساندا یازلعان فه‌ننی وه‌تیحنیکی ئیستیلاحلارنڭ قاموسی هه‌ر واقت حه‌لیلنڭ ،بو ئه‌سه‌رنه تایانادر. (حه‌لیل ئوزی ده حوراساندا یازعان ئیدی). ،بو قاموسدان عه‌ره‌ب فه‌ننه یونان ته‌ئسیری، ،شول جوٴمله‌ده‌ن فه‌نله‌رنی ته‌سینف توعرنسندا، کورننب توٴرادر. فه‌لسه‌فه ئیکی ،زور قیسمگه بولننه: نه‌زه‌ری هه‌م عه‌مه‌لیگه. مه‌نتیقنی به‌عزنلار نه‌زاری فه‌نله‌ر گه کرته‌له‌ر ئیکنچی برله‌ری آنڭ ئوٴچن آیرم بر قیسم یاسیلار، ئوٴچنچله‌ری آنی فه‌قه‌ت «فه‌لسه‌فه‌نڭ قوٴرالی» دیب آتیلار. نه‌زاری فه‌لسه‌فه‌نڭ باشلنچا قیسمله‌ری ئوچه‌و: ئیلاهییات، تابیعیات وه بوٴلارنڭ آراسندا توٴرعان ریازییاتدر. ریازییات ئوزی ئوٴچکه بولننه‌درکی، حیساب هه‌ندسه، هه‌یئه‌ت هه‌م موزیکادر. سوکندان علوم ریازییه مه‌نتیق ئیله برلکده به‌عزان موٴقه‌ددیمه، یه‌عنی تابیعیات هه‌م ئیلاهییاتنی آکلاو ئوٴچن حه‌زرلك سانالا ئیدی. ئیلاهییات فه‌ننڭ قیسماه‌ری یوق ئیدی. (سوکندان ،موٴنی بر فه‌نگه آیررعا ترشدنلار). تابیعیات بر نیچه بولکگه بولننب

كیما هەم ،تیب بۇلار جۇملەسندەن ئیدیٔ.عەمەلی فەلسەفە، ئەحلاق، ئیقتیساد هەم سەیاسەتكە بولغنە ئیدیٔ. فەنلەر آراسندا سارف نەحو، بەلاعەتدە ،ئورن آلادر، لاكین بۇلار آیئرم برگروه حالندە برلەشمیلەر. گراماتیكاعا عەقاید هەم مۇسلمان فیقهەسیٔ آرنندان، كاتیبلك، شیعر هەم تاریح آلدندان آیئرم بر باب بیر دئلەر. عیلم فەساحەت هەم بەلاعەتمەنتیق حاقندا بولعان بابدا آنڭ فیسملەریٔ،بولب ئیسكە تۇشئرئلەدر.

٣

بەعداد هەم عەرەب مەدەنییەتئنڭ سۇڭعئ تەرەققیسئ.

كوفە هەمباسرادا مۇسلمان شەریعەتیٔ، عەرەب گراماتیكا هەم فیلالوگییا سئنا نبگز سالندیٔ ،بو فەنلەرنڭ مۇندان سۇڭعیٔ تەرەققیسئنە وە عۇمومەن فنون وە مەعاریفنڭ رەواجئنا عەبباسیلارسەرایئنڭ ،زور تەئسیریٔ ،بولدیٔ. حەلیفە مانسور ٨ نچیٔ عەسرنڭ ٦٠ نچیٔ یللارندا دەجلەنڭ عەرب ساحیلدە ئوزئنە یاڭا پایتەحت بینا ئیتدیٔ، ،مۇنڭ ئورنندانەستوری ماناستیریٔ هەم هەم بەعداد ئیسمندە بر آول ،بولب، یاڭا شەهەردە ،بو فارسی ئیسم بلەن آتالدیٔ. شەهەرنڭ مۇئەسسیسیٔ تارافندان بیرلگەن یاڭا ئیسم، «مەدینە تۇسسەلام» حالق تارافندان قابول ئیتلمەدیٔ، لاكین حەلیفەلەرنڭ تەنكەلەرندە عەفەت ،شوشیٔئیسم گنە یازئلا ئیدیٔ. (تەنكەلەردە بەعداد ئیسمیٔ مانعوللار ئیستیلاسندان سۇڭ عنا كورئنەدر) حەلیفە مانسورنڭ كوبدەن مەیداندان یوعالعان ،بوشەهەریٔ ئوزئنە باشقا بر پلان بلەن سالنعان ئیدیٔ؛ بەعدادنڭ ،ئول واقتداعیٔ مەشهور شەهەرلەردەن مۇهیم آیرماسیٔ شۇندا ،بولب، آنڭ ئەیلەنەسیٔ بر دائیرە رەوشندە ئیدیٔ؛ دیوارندا جیهاننڭ دورت تارافندا دورت قابقاسیٔ بار، بو قابقالار هەر قایسیٔ كرمەتاقفا (Входной арк) هەم عەسكەر فیرقەلەر ،تۇرر ئۆچن ،زور بینالارعا مالیك ئیدیٔ. قابقالارنڭ دورتئسیٔدە مەركەزدەگیٔ مەیدانعا بارب چعا، ،بو مەیداندا فەقەت حەلیفەنڭ سارایئدا مەسجد جامیع هەمدیوانلار ،ئورن آلائیدیٔ، كی ،بو سۇڭعئلارنڭ سانیٔ ،ئول واقتدا جیدیٔ ئیدیٔ: ١) دەولەت مۇهر دیوانیٔ (یەعنی پادشاهنڭ

تەسديقى ئۈچۈن كاغەزلەر تەقديم ئېتىلە تۇرغان كانسەلەرىيە)؛ ٢) خارىجى سەياسەتكە دائير دا كومىنتلار ديوانى)؛ ٣) خاسسە (گۋارديىيە) عەسكەرى ديوانى)؛ ٤) عۇمومەن عەسكەرى ديوان)؛ ٥) دەولەت كيلىرلەرى (داخودلارى) ديوانى)؛ ٦) چعم (راسخود) ديوانى)؛ ٧) كيرەك يارافلار ديوانى. مەحكەمەلەر آراسندا ديواندان باشقا تاغى مەركەز مەيداندا دەولەت خەزىنەسى، آرسينال، قۇراللار هەم خەليفەنىڭ گۋارديىيەسى وە چيناونيكلار ئشتاتى ئۈچۈن بولغان عۇمومى آشخانەدە ئورن آلائيدى. مەيدان تيرەلى ديوار بلەن چۆرنالغان بولب، آندافەقەت شەهەرنىڭ قابقالارى آرقىلى غنا ئوتەرگە مۇمكين ئيدى. بازارلار ئيسە شەهەرنىڭ بيستەلەرندەن برەرسندە ئيدى. بەغداد ديمەشققە قاراغاندا بايتاق زور، لاكين خەزرگى زامانىڭ پايتەختلەرندەن كوب كچكنە بولب، شەهەرنىڭ پلانىغا نيگز بولغان دائيرەنىڭ يارتى قۇترى (Радиус) ئيكى چاقىرمدان بر آز كيمرەك ئيدى.

بەغدادنىڭ سالنووى خاقندا بولغان حيكايە پەيغەمبەردەن هەم برنچى خەليفەلەردەن سوڭ مۇسلمان دۇنياسندا هەمخۇكمدارلارنىڭ تورمۇشندا نىقەدەر مۇهيم ئۆزگەرش بولغانلقنى كورسەتەدر. بو ئۆزگەرلش سوڭغى خەليفەلەر زاماندا ئۆزنىڭ ئۆزگەروونده دەوام ئيتدى. بيروكراتييە ئيدارەسنىڭ كۈچەيووى ديوانلارنىڭ آرتووى هەممەئمورلەرنىڭ باشندا تۇرغان وەزيرنىڭ خووەت آلووى ٩ نچى عەسرنىڭ ئەووەلگى يارتىلارندا بولدى. شول ئوق واقتدا خەليفەلەردە ئۆزلەرن چيت خالقدان بولغان گۋارديىيە بلەن ئەيلەندرب آلدىلار؛ بو گۋارديىيە قيسمەن ئيران عەسكەرى آق سۆيەكلەرندەن وە قيسمەن ساتب آلنغان قۇللاردان عيبارەت بولب، بوسوڭغىلارنىڭ كوبىسى ئورتا آزيادان كيلگەن تۈركلەر ئيدى. وەزير هەم گۋارديىيە باشلقلارندان باشقا تاغى قازييۇلقۇززات (قازيلار قازيسى) ديگەن بر يوغارى مانسەب بولب، بو كشى حۇكم ئشلەرنىڭ باشندا تورا ئيدى. مانسور زاماندا ئەلى ئيڭ يوغارى دەرەجەلى مەئمورلەرگەدە ئومەويلەر زاماندا بولغان آزغنا مەعاش (آيغا ٣٠٠ ديرهەم، يەعنى ٧٥ سوم) بيرلە ئيدى؛ مەئمون خەليفە زاماندا (٨١٣ ـ ٨٣٣) مەعاشلار كوتەرلدى؛ بۇلار ئورتا عەسرلارغا قاراغاندا غنا توگل، خەزرگى زامانغا قاراغاندادا ياخشى ئوق زور ئيدى. ميسرنىڭ باش

فازیسی مەئمون زامانندا ئوف آیغا ٤٠٠٠ دیرهەم (٨٠٠ ،سوم)، ئیکنچی بر ریوایەتکە فاراغاندا تاغندا آرتنغراق - کونکگە ٧ دینار (٣٥ ،سوم)غا قەدەر آلا ئیدی. ١٠ نچی عەسردا بەغدادا وەزیرنڭ مەعاشی آیغا ٧٠٠٠دینار (٣٥٬٠٠٠ ،سوم)غا جیتە، باش قازی آیغا ٥٠٠ دینار (٢٥ ملڭ ،سوم) آلا ئیدی. عومومەن حەلیفەلەرنڭ جیری کچرەیب قالغان ١٠ نچی عەسردا سارای هەم آنداغی مەئمورلەرنی آسراو مانسور وە هارون رەشید زاماننداغیغا فاراغاندا کوب قیمەت توشە ئیدی.

بولار هەممەسی شەرقدە حوکمدارلارنڭ زان ئیتلدنگی رەوشدە، ئوزلەرنڭ مەملەکەتلەرندەگی حەیاتقا آرتیق تەئسیر ئیتمەدکلەرن کورسەتەدر عادەتدە شەرق بلەن یاحشلاب تانش بولماغان کشلەرنڭ حاترنە، بەغداد دیگەچدە، هارون رەشید وە آنڭ سارایی کیلەدر؛ واقیعدە ئیسە هارون رەشید زاماننداغی بەغداد شەوکتلەرن یوغالتقان ٩ وە ١٠ نچی عەسر حەلیفەلەری زاماننداغی بەغدادقا فاراغاندا کچکنە بر شەهەردەن عیبارەت ئیدی. یونان عیلم وە حیکمەتنڭ عەرەبلەرگە کروی مانسور وە مەئمون حەلیفەلەرنڭ قولیازمالارنی تابب تەرجمە ئیتو حاقندا بولغان قەرمانلاری آرقاسنداغنا ،بولدی، دیب ئویلاودا شولای ئوق حەتادر. واقیعدا گەرچە ئەلی تەمام آچلب جیتمەگەن بولسادا، موسلمان دەورندەگی عیلم بلەن موسلمان دەورنە قەدەر ئیراندا تاوالغان یونان عیلمنڭ موناسەبەتی ،بولو شوبهەسزدر.

مانسور هەم مەئمون سارایلارندا ئوق بز ئیندی ئیراندان چققان عالیملەرنی تاببز (موندان باشقا بر نیچە یەهودیدە بار ئیدی)؛ فقتی ئەسەرلەر عەرەبچەگە سوریدلەر تارافندانغنا توگل، بەلکی پەهلوی تلندەن، یەعنی ساسانیلار دەورندەگی فارسیچادان دا تەرجمە ئیتلدی. هەیئەت جەدوەللەری فارسیچا آرقاو مەعناسندا «زیچ» دیب آتالا ئیدی. عەرەبلەر یونان عیلم وە حیکمەتی بلەن ئیکنچی قوللار آرقلی کوچلك بلەنگنە تانشب، یونانلنڭ شاعیرلەرندە، موئەرریحلەرندە بلمیلەر، ،شونڭ ئوچن یونان عیلم وە حیکمەتنڭ تاریحی حاقندادا آچق تاساوورغا مالیك توگللەر ئیدی. آلارچا یونان تاریحی ماکیدونیە حوکمداری فیلیبدەن باشلانا ئیدی، یونان حەکیملەری هەم عالیملەرنڭ حەیاتلاری حاقندا بیك تومانلیغنا

مەعلوماتقامالیك ئیدىلەر؛ ھەتتا مۇتەخەسسیسلاردا سوقرات یونان پادشاھسىنىڭ ئەمری بلەن ئۆلتۈرلگەن دیب ئویلیلار ئیدى. بەعزى بر یونان عالیملەرن، ئۆزلەرىنە مەعلوم ئەسەرلەرى پەھلویچەگنە دولغانلقدان، ئیرانلى ساناب بۇریلەر ئیدى.

ئیرانغا کیرەك ساسانیلار وە کیرەك ئیسلام دەورندە بولسن، یونان عیلمندەن باشقا تاغن ھیندنىكى دە تەئسیر ئیتب، بو قیسمەن یونان تەئسیرى بلەن وە قیسمەن، ئویلانلىغنا کورە، مۆستەقیل رەوشدە تومشدر یونان تەئسیرى بیگرەك عیلم ھەیئەتدە، ئەمما ھیندنىڭ ئۆزندە توغان فەنلەرنىڭ تەئسیرى بیگرەك حیساب وەجەبردە کورلدى. یاوروپادا «عەرەب رەقەملەرى» ئیسمى بلەن مەشھور بولغان ھەم ھیندستاندان عەرەبکە ئیکى یول بلەن، ئیران ھەم میسر آرقىلى کیتۈرلگەن رەقەملەر ھیندلىلەر تارافندان چغارلمشدر. ئیسکەندەرییەدە میلاددان سوڭ ٤ نچى عەسردا یەشەگەن ریازى دیوفانتىنىڭ جەزمەتلەرى ئیستیسنا ئیتلگەندە، یونانلىلارغا بۆتنلەى دیب ئەیترلك مەعلوم دولماغان عیلم جەبر ھیندستاندا یاخشىغنا آلغا کیتکەن ئیدى. یاوروپالىلار بو فەن بلەن عەرەبلەر آرقىلى تانشدىلار ھەم آنىڭ عەرەبچە ئیسمن (ئەلجەبر) قەبول ئیتدىلەر. باشقا فەنلەردەن ھیند تیببىنىڭ یونانلىلارغا بر نیقەدەر تەئسیرى بوللى. مۇنى میلاددان ئۆلك برنچى عەسردا یەشەگەن ئیسکەندەرییەلى تابیب دیوسکوریدىنىڭ ھیندچە ئیستیلاحلارنى ئیستیعمال ئیتووىدە کورسەتەدر، ئیکنچى یاقدان ھیندلىلەر باکترییە تەبیبلارىنا تایانالار ئیدى. ھیندستاندا رەواجى تیز توقتالغان جەرراحلق (خیرورگییە)نىڭ ھەر قایوسندان بیگرەك یونان تەئسیرى آستندا بولووى ئویلانا.

٩ نچى ھەم ١٠ نچى عەسردا عیلمنىڭ ئیك نق فایناغان جیرى دەجلە، فورات حەوزاسى وە مۇندادا ئیڭ مۆھیم عیلم وە مەدەنییەت مەرکەزلەرى باسرا، حەرران ھەم بەغداد ئیدى. باسرا بلەن ئیسمى بەیلەنمش مەشھورلەرنىڭ برسى عیلمى بیك نۇرلى بولغان وە ٨٦٩ دە وافات ئیتکەن جاحیز ھەم عەرەبلەر آراسندا برنچى مۆستەقیل مۇتەفەککیر، فیلاسوف کەندىدر (٨٧٣ دە وافات)

١٠ نچی عەسردا باسرادا «ئەحوانسسافا» ئیسمندە حۆر ئۆیلاوچىلار جەمعیەتی مەیدانعا کیلدی. ماسون جەمعیەتىنە ئوحشاعان بو جامعیەتنىڭ تۆرلی فەنگە عائید ٥١ قەدەر تەئلیفی چعب، حالق آراسندا زور ئیعتیبار قازاندی؛ ١٠ نچی عەسرنىڭ آحرندا ئیسپانییە ریازیلارندان برسی مونی واتانىنا کیترمش ئیدی.

١٤ نچی عەسرنىڭ آحرندا بر مەجموعە تیمرنىڭ وەزیرلەرندەن برسی ئۆچن فارسی تلىنە تەرجمە ئیتلدی. باعداد ئوزنىنە مۆسلمان دونیاسىنىڭ تۆرلی یاقلارندان، بیگنروکدە ئیران هەم ئورتا آزیادان ئەدیبلەر وە عالیملەرجەلب ئیتەئیدی. باعدادداکەندینىڭ مۆحالیفی هەیئەتچی ئەبولمەعشەر تۆب بەلحلی بولب، شولای ئوق کەندینىڭ مەشهور شاگردلەرندەن ئەبو زەیدە ئۆشبو شەهەردەن ئیدی. مۆندان ئلگەروك باعدادداا ئیبن موسا لحارەزەمی دیگەن عالیم یەشەدی، بو کشی حارەزم، یەعنی حەزرگی حیوە جۆمهوریەتندەن بولب، حیساب وە جەبر دەبیك کوب حزمەتلەر قالدرمشدر، یا کاروەورنىنە قەدەر یاوروپادا آفتاریتیت ئیتب تانىلا ئیدی («لعارفمە» دە شوشی عالیمنىڭ ئیسمندەن بۆزلمش بر سوزدر). Логарифма ئول واقتدا مۆسلمان دونیاسىنىڭ شەرق چیگندە بولعان یراق فەرعانەدەن مەشهور هەیئەت شیناس ئەحمەدلفەرعانی (٨٦١ دە وافات) تۆرکستاندان فیلاسوف ئەبوناسر فارابی زوهور ئیتدی، بولارنىڭ سۆگەنسی تۆرك بولب، باعداددا تەحسیل ئیتدی وە ١٠٩٥ دە دیمەشقدە وافات بولدی. حەرراندان چققان عالیملەر آراسندا ریازی هەم هەیئەتچی ئەلبەتتانی آیترم بر ئورن تۆتادرکی، فۆرات بویندادعی رەقـدە ئشلەب ٩٢٩ دا وافات ئیتدی. یاوروپادا مۆسەللەسات حاقندا بولعان ئیڭ برنچی حەبـەرلەر مونىڭ ئیسمی بلەن بەیلەنمش. یونانستان وە هیندستاندا مۆسەللەسات هەیئەتکە بەیلەنب کنە یۆری ئیدی؛ مۆسەللەسات آیترم بر فەن بولب، حەتتا شەرقدەدە ١٣ نچی عەسر داعنا ئشلەنە باشلادی.

عەرەبلەرنىڭ یونان فیلالوگییە هەم تاریحی بلەن تانش بولماولاری آلارنىڭ فەلسەفی وە فەننی حزمەتـلەرنىنە تەئسیرسز قالمادی. عەرەب عالیملەری بۆرنعی فیلاسوفلارعا نیسبەت بیرلە تۆرعان ساحتە ئەسەرلەرنی

چىلارنىڭدىن ئايرا ئالىملار ئىدى. بەئزەن ئىسملەرى بىر ياكى ئوخشاش بولۇپ، تۈرلۈك تۈرلىك زاماندا ياشىغەن (پلاتون بىلەن پلوتىن كېبىك) فىلاسوفلار بىرگە ساناشدۇرۇلۇپ يۈرۈر ئىدى. پلاتون (ھەم ئانىڭ نىياپلاتونىزم ئاتالغان سوڭغى تەرەققىيسى) بىلەن ئارىستوتىلنىڭ تەلىماتى ئاراسىنداغى ئايرىما تەمام ئاچىق ئاڭلانماي جىتمى ئىدى. مەسەلەن مىلاددىن سوڭ ئۈچىنچى ئەسىرداغى پلوتىن تەلىماتىندىن ئىبارەت بولغان تىيالوگىيە ئارىستوتىلغا نىسبەت بېرىلە ئىدى. ئارىستو ھاققىندا بولغان موندى خىيالى قاراش ئەرەبلەردەن (تەرجىمەچىلەر يەھودىيلەر ئىدى) قرون وۇستاداغى ياۋروپالىلارغا كوچدى. ئەرەبلەرنىڭ تىيالوگىيە ھەم مىستىكالارى ياۋروپالىلارنىڭ سوڭىندان يونان مەنبەئلەرى بىلەن تورۇندان تورى تانىشقاندان سوڭ تابىدۇلارى چىن ئارىستو فەلسەفەسىنە بىك ئاز ئوخشى ئىدى. ئەرەب فىلاسوفلارى، سوڭىندان كانوايىك ئىسخالاستىكلارى ئىشلەگەن كىبىك، يونان فەلسەفەسىن ئىسلام ئېتىقادلارىنا تەتبىق ئىتەرگە تىرىشدىلار. شوڭ ئۈچۈن فەلسەفە تارىخچىلارى بەئزەن «ئىسخالاستىكا» دىگەن ئىستىلاخنى ئەرەب فەلسەفەسىنەدە تەئمىم ئىتەلەر.

مۇسلمان دۇنياسىنىڭ تۈرلۈك ئۆلكەلەرى ئاراسىندا بولغان نىق موناسەبەت مەدەنىيەت جىمىشلەرىنىڭ قولدان قولغا كوچۈۋىنە بىك زور ياردەم ئىتدى، ١٠نچى ئەسردا بەغدادداتە ئلىف ئىتىلگەن، ئىسلامنىڭ بىرىنچى ئەسرلارى ھاققىندا بىرگە ئىڭ زور مەنبەئ بولغان تابارىنىڭ زور تارىخى مەجموئەسى شول ئوق ١٠نچى ئەسردا مۇسلمان دۇنياسىنىڭ ئىڭ ئەرەبى بىلەن ئىڭ شەرقىنەتارالدى. بو تارىخى خزمەتدەن ئىقتىباس ئىتىب بىر ئۆك واقتدا قورتوبەدە ئەندەلۇس تارىخى حۇكمدارى ٢ نچى حەكەم (٩٦١ ــ ٩٧٦) ئۈچۈن ئافرىكا ھەم ئەندەلۇس تارىخلارى قوشىلىب، ھەم بوخارادا شول ئوق واقتلاردا حكومەت ئىتكەن سامانىلاردان ئەمىر برنچى مانسور ئۈچۈن (فارسى تلىندە) كىتابلار يازىلدى. ١٠، ١١ نچى ئەسرداغى ئىسلام مەدەنىيەتنىڭ ئىڭ قىممەتلى يادكارى دىب ئەيتىرگە لايىق ئەرەب جوغرافىيە ئەدەبىياتى شوندى ئوق بىر نىق مەدەنى ئالش بىرش بولغانلىقنى كورسەتەدر. خەلىفەلىكنىڭ بىرنچى خەرىتالارى ھەم

ھەيئەتكە دائير برنچى حيسابلار بەعداد ھەم مەئمونىڭ سارايىن كورسەتەلەر.
۱۰ نچى عەسردا بەلخ توعماسى ھەم كەندينىڭ شاكردى ئەبو زەيد تارافندان
تەئليف ئيتلگەن ئەسەر برنچى مەرتەبە فارس توعماسى ئيستاخرى وە
ئيكنچى مەرتەبە شيمالى آفريكالى سەوداگير ئيبن حەوقەل تارافندان ياكادان
ئيشلەندى. ۱۰ نچى عەسرنىڭ عەرەب جوعرافييە كيتابلارندا بز ئيسپانييەدەن
آلب توركستانعا ھام هيندنىڭ توبەن آعمنا قەدەر ،شول واقتداعى بوتون
ئيسلام ئولكەلەرى حاققندا تەفسيللى مەعلومات تابابز، بولاردا ،زور
شەھەرلەرنە،سيف ئيتلە،تابوچى وەئيشلەوچى بوتون سيناعەتلەرسانالا، آنداتارالعان
ئيگولى ئوسملكلەر (۱) حاققندا آچق ھەم قەتعى مەعلومات بيرلە، مەدەنى
جيرلەرھەم سەحرالار آيرلب كورسەتلەدر. جيرنىڭ تورلا تورعان جيرى
(روبع مەسكون) سوكعى يونان جوعرافيلارنچا، شيمالدەن جەنوبكە جيدى
ئيقليمگە بولننە، ئورتا دورتنچى ئيقليمگە بەعداد ئيسفەھان كبك موسلمان
مەدەنييەت مەركەزلەرى كرە ئيدى. بيك تابيعيدركى، موسلمان مەدەنييەتچلەرى
فاشندا آلارنىڭ زامانندا بولعان مەدەنييەت ئينسانييەتنىڭ عەقلى ئيرشكەن
ئيڭ ،سوڭ نوقتا ئيدى. (بورنعى يونانلىلار ھەم آندان ،سوڭ ياوروپا-
لىلارنىڭدا ئوز مەدەنييەتلەرنە قاراشى شولاى ئيدى). عەرەب عاليملەرنىڭ
فيكرنچە دورتنچى ئورتا ئيقليم ھەم ئسسى ياقلاردان ھەم سالقن تارافلاردان
بر ئوك دەرەجەدە يراق ،بولب، آدەمگە ئيشلەر ئوچون ئيڭ ئوڭايلى بولعان
شارتلارنى ئيچنە آلا ھەم تابيعەت قانونلارى بوينچا جيهاننىڭ ئيڭ مەدەنييەتلى
بر ئولكەسى بولورعا تييش ئيدى.

فەننىڭ تەرەققيسى جەماعەتنىڭ عيلمى دەرەجەسندە تەئسيرسز قالمادى.
عەرەبلەرچە ئيندى نيندىدە بولسا بر ەر فەننىڭ موتەحەسسيسى بولعان «عاليم»
بلەن، ھەر بر فەننىڭ ،سوڭ سوزندەن خەبەردار ئە ديب آراسنداعى آيرما

( ) بولاردان بەعزلارى، مەسەلەن مامق ياوروپاعا عەرەبلەر تارافندان
كيترلدى. ،ئول باشدا سيجيليە ھەم ئيسپانييەگە كيترلگەن ئيدى. حەزر دە مامق
ياوروپا تللەرندە عەرەبچە ئيسمى بلەن يورتلەدر.

تەمام آكلانا ئىدى. ئوستا پاپوليزاتورلار زاهير بولدى: ئەدەبىياتدا ئۆلكىگى شەكل وە ئۇسلوب ئۇستالارى بىلەن بىرگە، ئويلاوچى شاعيرلەر نودى، لاكين نشقى ماتورلىق عەرەب ئەدەبىياتىدا، فيكر ياعندان آلدا نۆتلعان فارس ئەدەبىياتىنىڭ كيرىنسىچە، هەنوز برنچى ئورندا قالدى. عۇمومەن عەرەب شيعرى سۆكندان فارسى ئەدەبىياتى قازانعان دەرەجەدە، تارالا هەم باشقا حالقلارعا تەئسىر ئىتە آلمادى.

مۇسلمانلارنىڭ مەدەنىيەتدە آلدالقلارى كيرەك سوعبشلارنى آلب بارودا وە كيرەك سۇلح واقتندا بولسىن، دەولەت حەياتندادا كورىنە ئىدى. ٩ نچى عەسرنىڭ باشندا بيزانتيەدە عەرەب ئىنسىروكترى بولعانلىق زيكر ئىتىلەدر: ئۇل روملاردان وەعدە ئىتىلگەن مۇكافەتنى آلا آلماعاچ، ئۇل واقتدا ئەلى مەجوس بولعان بۇلعارلارعا كيتدى وە آلارنىڭ برنچى مەرتەبە يونانلىلارنى جيكوونە سەبەب بولدى. (٨٥١ دە) شول ئوق ٩ نچى عەسر داعەربى ياوروپادان بارعان حريستيان حاجيلارى ئوزلەرنىڭ حەيات وە ميلكلەرى ئىسلام يۇرتندا ئوز واتانلارنداعىدا قاراعاندا ئەمينرەك بولعانلقنى ئىعتيراف ئىتەلەر. شولاي بولا تۇرب عيلم وە آكنىڭ كوتەرلووى تابىعەتنىڭ يۇمشاروونا، ئىجتيماعى ئەحوالنىڭ هەم دەولەت ئىدارەسىنىڭ ئوزگەرووىنە آز تەئسىر ئىتدى. فيلاسوفلار ئەفلەتون هەم آريستونىڭ سەياسى نەزارىيەلەرى بىلەن تانش ئىدىلەر: آلارنىڭ بەعزىلەرى، شول جۇملەدەن فارابى سەياسەتكە دائير ئەسەرلەردە يازدىلار. لاكين بوئەسەرلەر ئىدىيالداعى «تۆزك شەهەرنى» تەسويردان عيبارەت بولب، حەقيقى تۇرمشدان يراق تورا ئىدى. فارابينىڭ حۆكومەت ئىدارەسى حاققندا شول فيكرن كورسەتوجيتەدركى، ئۇل ئەگەر حاكيم ئوچن كيرەكلى سيفاتلار بر كشىدە تابلسا، حاكيمىيەت شوڭا تابشىرلرعا تييش، ئەمما ئەگەر مۇندى بر كشى تابلماسا، بر نيچە كشىلك بر كاميسيە ياسارعا كيرەك كى، كيرەكلى سيفاتلار برەم برەمندە تابلماسا، بارسن برگە جيعاچ تابىلر، ديگەن بر فيكرنى آلعا سۆرەدر.

مەدەنىيەتلى شەهەرلەرنىڭ مەيدانلارندا ئىسكندەگى كبك فانى جەزالار بيرىلە، ١٩ نچى عەسرنىڭ باشلارىنا قەدەر عەربى ياوروپادا بولعان كبك،

ئهالیسی شەھەرلەرنىڭ زور ئىدى. كىلىشە ئومومىيە ئەفكار بىلەن ،مونىڭ
ئوك رەشىد ھارون ئىدى: آلمى فايدالانا بىلەن ئىشانچى ئىرلەرنىڭ حوكومەت
ئىدى: بولنا آز بىك بەعداددا قاراميچا، سويلەنوونە لەيلەدە ئەلف ئىندى،
ئوزلەرى خەلىفەلەر سوڭكى آندان وە (٨٤٢-٨٣٣) موعتەسىم ئوعلى آنىڭ
كونلىك ئوچ بەعدداددان بويندا دەجلە ئوچن گواردىيەلەرى ئوزلەرىنىڭ وە
ئىلىك ئورنندادا ،مونىڭ سالدىلار؛ پايتەحت ياكا ئىسمندە سامەررا يولدا
آناردان ئورن ،بو ئوچن سالو شەھەر ،بولىب، مانستىرى حرىستيان
حاسىل شەھەرنىڭ بر ،زور ئچندە واقت آزعىنا سامەررا آلندى. ساتىب
،بويى ئەمما قەدەرتوگل، ئول كىكىلىكى آنىڭ مىساللەر: بر سىرەك بولوونا
واسىق حەلەفى آنىڭ ھەم موعتەسىم ئىدى. سوزىلا چاقىرمعا ١٥ بويىنچا دەجلە
،موعتەسىمنىڭ بولاردان سالنب، بىنالار كوب بىك زامانندا (٨٤٧-٨٤٢)
حالندە حەرابە جامىعى مەسجد (٨٦١-٨٤٧) موتەوەككىلنىڭ ھەم سارايى
ئىتلە بىنا (Мавзолей) زاوىيە مەرتەبە برنچى سامەررادا ساقلانادر. ئەلىدە
تەكەللفسز، بر ھىچ ئوك، شىكىللى پىيعمبەر حەلىفە، آكاقەدەر باشلادى؛
ئولگەن حەلىفەنىڭ حەزر ئىدى: كومىلە جىرندە، ئولگەن ئوزىنىڭ عادەتدە
پايتەحتى سوڭىدا پادشاھلىنىڭ ھەم باشلادىلار بىرە ئەھەممىيەت بىك ئورننا
ئىلتب سامەرراعا (٨٩٢-٨٧٠) حەلىفە موعتەمىد كوچرگەن بەعدادقا يەنە
قايتارا ئەھەممىيەتن ياكادان سامەررا سوڭ ،عەسردان نچى ٩ كوملدى.
حالدە يوعالدىعى ئىزسز شەھەرى مەنسورنىڭ ئوچن ،شونىڭ آلمادى؛
عەسردا نچى ٩ ساقلاندى. قەدەر كونگە ،بو حەرابەلەرى شەھەرنىڭ موعتەسىم
،زور بىك ،ئول ئىندى بوواقتدا باشلادىلار، تورا بەعدداددا حەلىفەلەريەنە
،ئوك ٤٣٧٥، ساحىلندە ،سول دەجلەنىڭ ،بولىب، ئەيلەنگەن شەھەرگە بر
قىسمنىڭ شەرق ئىدى. ئىتە ئىشعال ،ئورننى دىسەتىنە ٢٩١٦م/٢ ساحىلندە
يورتلار، قاراعان آلارعا وە سارايلارى حەلىفەلەرنىڭ قەدەرسى بر ئوچدەن
كرگە ھەركمگە يانندا گەرچە ،بولىب، مەشعول بىلەن كازارمالارى گواردىيە
يەعنى «حەرەم» ئىندى ساراى بولسادا، جامىع مەسجد بولعان موكمىن
مەسجد ١١ بەعدداددا عەسردا نچى ١٢ ئىدى. كىتكەن ،بولىب ،ئورن مەمنوع
ئىدى. تارافندا شەرق سى ٣ ياعندا، عەرب ى ٨ بولارنىڭ ،بولىب، جامىع

سامەرراھەم بەغداددائى سارايلار خەلىفەلىك نارقالغاندان ،سوڭ قۇرتۇبەدەن بۇخاراغا قەدەر بىك كوب خاندانلار ئۇچۇن ئورنەك ،بولوب خىزمەت ئىتدى،

شەھەر خاياتىنىڭ تەرەققى ئىتووىنە قاراميچا، خەلىفەلىكنىڭ مالىيەسىنە جىر سالىمى ئەساس ،بولوب خىزمەت ئىتەئىدى. كىرەك مۇسلمان خوقوقى وە كىرەك ئەفكار عامىمە ،بولسن، سىناعەت وەسەۋداغا ھەر تۇرلى سالىم سالىرغا قارشى ئىدى؛ لاكين مۇڭا قاراميچا ،مۇندى سالىملار ھەر جىردە سالىنئائىدى: ياوروپا تىللەرنىدە شول جۇملەدەن روسچادا ئىستىعمال قىلىنغان «تارىف» (عەرەبچە «تەعرىف»دەن بۇزلغان) سوزى مۇسلمان دۇنياسىنىڭ ،بو جەھەتدەن دە ياوروپا تەئسىرى بولغانلقىنى كورسەتەدر. شەرىعەتنىڭ تالابىنا موافىق، خوكومەت ھەر جىردە بر تۇرلى تەرتىب قويارغا تىرشىمادى؛ ،مىسر ئىسلام دەورندە ئىسكىچە قالدىكى، آنىڭ باشقا ئۇلكەلەردەن آيىرلغان جەھەتى آندا جىرنىڭ دەولەت مىلكى حىسابلانووى ئىدى. كرەستىيەنلەرنى جىرگە بەيلەو (крепостное право) مۇسلمان مەملەكەتلەرنىڭ بر سىلەدە بولماغان بولسا كىرەك. جىرنى ئىشلەوچىلەرنىڭ جىرلەرن تاشلاب كىتولەرىنە ھىچ كىم مانىع بولماغان كبك، جىر خوجالارى دا جىرنى بر كرەستىيەندەن تارتب آلب، قىيمەتنىرەك بەھابىرگەن ئىكنچى بر كرەستىيەنگە بىرە آلالار ئىدى. مۇسلمان مەملەكەتلەرندە جىرنى مۇكافات ياكى بولەك ئىتب بىرو ،ئۇسولى تەرەققىدە ،بولب، لاكين ئورتا عەسرلاردا ياوروپادا ھەم ١٩نچى عەسردا روسىيەدە بولغان كبك جىر كىشلەرىنى باين توگل، بەلكى ئوزىنە كوچە ئىدى.

ئىران ھەم تۇركستاندا، كىلەچەك فاسلدا كورلەچەگى ئوزرە، ئىسلام ،سىنفى قورلىشنى ھەم ،زور جىر خوجالىغن بتردى؛ ئەرمەنستاندادا شول ئوق حال واقىع ،بولدى؛ ئەمما تل جەھەتدەن عەرەبلەشكەن ئۇلكەلەردە، مىسوپوتامىيەدەن آلب ئىسپانىيەگە قەدەر مەدەنى ئىشلەر آنداغى ئىجتىماعى ئەحوالنى ،ئول قەدەر ئوزگەرتمەدى، شەھەرلەرنىڭ زورلىغىدا سانى د ئەيترلىك آرتمادى، كرەستىيەنلەرنىڭ دەولەتكە مۇناسەبەتلەرى ئىسكىچە قالدى. آلارنىڭ آلپاوتلارغا بەيلەنووى مۇندادا ئىسلام دەورندە كىمۇدى، لاكين مۇندا ،خۇسوسى جىر خوجالىغى ئىسلامغا قەدەردە ئىرانداغى دەرەجەدە ئەھەممىيەتكە مالىك توگل ئىدى. ئىحتىمالكى، عەرەب دۇنياسىندا مەدەنى

تەرەققىيىنىڭ ئىراندا ئەمەس، ئىراقتا ئىلگىرىلەپ تۇرغانلىقىنى، ئەرەب يوللىرى
ئىران جىلغىلىرىدىن ئىراققا بارارلارنىڭ ھۇجۇم ۋە تىجارەتلىرىنى ئازراق، ئۇچرى
، توغرا، ئەرەب خەلقىنىڭ جىھان مەدەنىيىتىگە بەرگەن نەرسىسى ئازراق
، بولۇپدا مەزكۇر خەلقنىڭ تەئسىرى باردۇر. ١٠نچى ئەسرنىڭ ٤٠ نچى يىللارىدا
بەغداد خەلىفەلەرى ئۇزاق ۋاقتقا دۇنياۋى ھاكىمىيەتنى يوقالتدىلار. ئىنگ
ئىلك ئىران ۋە سوڭرا تۈرك خاندانلارىنىڭ قولىدا قالغان ئىران ھەم بەغدادتا
فىتنە دەۋرى باشلاندى. بەغداد شەھەرىنىڭ ئارتقا تاپا كىتتۇۋى ١١ نچى
ئەسردان دا ئىلگىرە بولماسقا كېرەك. لاكىن ١٣ نچى ئەسردا، ئۇل شاقتى
كىچرەيدى؛ ئانىڭ ئىلگىگى بىستەلەرىدەن بىرسى خاقاندا شەھەردەن ئىككى مىل
(٤ - ٥ چاقىرىم) يىراقلىقدا دىيىلەدۇر. ئىككىنچى ياقدان ئەندەلسدە ئۇمەۋىيە ۋە
مىسىردا فاتىمىيە خەلىفەلىگىنىڭ چەچەك ئاتتۇۋى دا، شۇشى ۋاقتلاردادۇر. قاھىرە
١٠ نچى ئەسرنىڭ ئورتاسىندا ئوق ئىندى بەغدادنى كۆلەگەلى باشلاغان ئىدى.

قاھىرە ئىسىملى «فۇستات»دان بىر نىقەدەر شىمالدا فاتىمىيلار تاراپىندان
بىنا ئىتىلگەن ياكا شەھەرگە ئىسم، بولاپ، ئۇل فۇستاتقا قاراغان ۋاقتدا
كىچرەك ئىدى؛ ھەتتا ١١ نچى ئەسردا كېڭەيتىلگەندەن سوڭدا فاتىمىيلار
قاھىرەسى بارى ١$\frac{1}{2}$ مۇرەببەع چاقىرىم جىرنى ئالا ئىدى. ئىككى شەھەرنىڭ
ئاراسى ئۇزاق ۋاقتلار سەھرا ھالىندە قالدى. شۇلاي بولساداغ فۇستات بىلەن
قاھىرە بىر شەھەرگە ھىسابلانىپ يۇرى ئىدى. ١١ نچى ئەسرنىڭ سەيياھلارى
فاتىمىيلارنىڭ سارايلارىندا بولغان پارلاقلىقنى، ئالارنىڭ پايتەخت ۋە دەۋلەتلەرىنىڭ
چەچەكلەنۇۋىنى، ھۆكمدار ھەم ۋەزىرلەرنىڭ فەن ۋەسنائەتنى ھىمايە ئىتۇلەرىنى
كۇتبخانەلەرنىڭ بايلىغىنى ھەيران قالىپ يازالار؛ شۇلاي بولا، توغرا قاھىرە
مۇسۇلمان مەدەنىيەتىنىڭ تەرەققىسىنە بوتۇنلەي دىپ ئەيتەرلىك تەئسىر كورسەتمەدى.
ئۇزلەرىن پەيغەمبەرنىڭ قىزى فاتىمانىڭ نەسلىدەن دىپ يۇرۇتچى فاتىمىيلار
شىيئە مەزھەبىن قۇۋۋەتلىلەر ۋە بەغدادداغى سوڭغى خەلىفەلەرگە قارشى
ئۇزلەرىنىڭ فىكرلەرىن دەۋلەتلەرىنىڭ تىشىندا تاراتالار ئىدى. ئالارنىڭ
مىسسىيونىرلارى شىيئەلىكنىڭ بىر تارماغى بولغان ئىسمائىلىيە مەزھەبىن تاراتۇ
بىلەن شۇغۇللەنەلەر ئىدى. بۇ مەزھەب پەيغەمبەرنىڭ خەلەفى بولغان دۆرت
مەزھەبنى تانىيدۇركى، ئالارنىڭ سوڭغىسى بىرىنچى ئابباسىيلار زامانىندا

بەغـدادا ،تـۇرمشدر. لاكىن شىعىلىك وە ئىسماعىلىلىكدە فاتىمىلار ساراينى ياننىدا توگل، بـەلكى ئىراندا نىگزلەنمش ئىدى. ،مىسرنـك ئۇزندە شىعىلىك پرۇپاگانداسى نق بر نەتىجە بىرە آلمادى. فاتىمىلار خاندانى ئش باشنـدان كىتوگە سۇننىلـك هىچ بر كورەشسز نىسز قايتارلدى، ئەمما فاتىمىلار قولندا ،بولو بلەن برگە ئىران ياغندان‌دا شىعىلىك پروپاگانداسىنى ئۇچىراغان سورىيەدە سۇننىلكنى قايتاروغا حكومەتكنە توگل، خالق‌دا قارشى ،تۇرب قارادى. علوم دىنىيەدە (عەقايد هەم فىقهۇدە) شىمالى آفرىكا هەم ئەندەلس برنەرسەدە بىرمەدىلەر، تىك ياقن آزيادا ئشلەنگەن ئۇسوللارنى ئۇزاق وافت مەكروە كورب تۇرغاندان ،سوڭ آقنرىلاب قەبول ئىتدىلەر؛ شىمالى آفرىكادا آرتدا قالغان مالىكى مەزهەبى جىڭدى، بەعزى برغالىمەر مۇسلمان دۇنياسىنىڭ ،بو پۇچماغىنىڭ مەدەنىيەتدە آرتدا قالوونى سەبەب ئىتب ،شونى كورسەتەر. فاتىمىلار زاماندا قاهىرەدە راساد خانە سالندى هەم هەيئەت جەدوەللەرى تۇزلدى؛ لاكىن هەيئەت عىلمىنىڭ تەرەققيسىنە چىلاب خزمەت ئىتلگەن جىر ئىران ئىدى. ١٣ نچى عەسردا ،مىسر هەم سورىيە ،مىسر سۇلتانلارنىڭ غەلەبەسى آرقاسندا مانغوللەجومنە ئلەكەدى؛ شولاى بولا ،تۇرب مانغوللار تارافندان هەلاك ئىتلگەن ئىران، كىلەچەكدە كورەچەگى ئۇزرە، مەدەنى حەياتنىڭ مەركەزى ،بولب قالدى وە حەتتا مىسرغا تەئسىر ئىتودە دەوام ئىتدى. مىسردا دەولەت ئشلەرنە غائىد. عەرەبچە ئىسمەرنىڭ فارىسچا ئىسمەر تارافندان قىسرقـلانووىدا ،شوشى دەوردەدر. ١٣ - ١٥ عەسرلار آراسندا بولغان مۇددەت ،مىسر ئۇچىن قووەتلى تەعمىرات دەورىدر، لاكىن مۇتەحەسسىسلارنىڭ فىكرنچە، ئىران مىعمارىسى مىسرغا ،مۇنىڭ كىرىنسندەن آرتىغراق تەئسىر كورسەتمشدر.

،مىسر مۇسلمانلار زاماندا، آندان ئلك بولغان كبك، ئەدەبىياتىنىڭ مىقدارچا تەرەققيسى ياغندان شەرقدەگى بۇتن مەملەكەتلەردەن ئۇستن تۇرا ئىدى. مىسردا تەرتىب ئىتلگەن تارىخى هەم تارىخى جۇغرافى مەجموعەلەر وە ،مىسرنىڭ قورى ئىقلىمىنە بولا ساقلانب كىلگەن ئىسلامنىڭ برنچى عەسرلارنا غائىد رەسمى‌دا كومىنتلار آرقاسندا مۇتەحەسسىسلار باشقا ئىسلام يۇرتلارنا قاراغاندا ،مىسر تارىخىنا غائىد ماتىريالنى كوبىرەك تابالار؛ لاكىن باشقا

مەملەكەتلەرگە تەئسىر جەھەتىدەن قاراغاندا قاھىرە بەغداددان ھەم ئىراندان تۆۋەن تۇرا، نىتەككى بۇرنىي ،مىسر بابىلدەن تۆۋەن تۇرا ئىدى. شۇلاي ئۇق سورىيەدە، فەندە جىيوچىلىق، كوچۇروچىلىك ئەدەبىياتىدا تەقلىدچىلىك بىلەن مەيدان آلدى؛ ،مۇندا ١٠ نچى عەسردا ھەمدانىلار خاندانىندان بولغان ئەمىرلەرنىڭ سەرايى حۇزورىندا شىعر بىلەن آلغا كىتدى، لاكىن ١٠ نچى عەسردان ،سوڭ فەقەت بىرگىنە آرگىنال شاعىر- مۇتەفەككىر بەدبىن (پىسسىمىست) ئەبولعەلا - ئەل - مەعەررى كىلدى (١١ نچى عەسردا). شىمالى آفرىكادا وە بىگرەكدە ئىسپانىيەدە عەرەب شىعرى ھەم فەنلەرنىڭ بەعزى نەرعەلەرى ١٢ نچى عەسردان باشلاب ئورتا عەسرلارنىڭ ئىكىنچى يارتىسىندا ئۇق تەرەققى دەورىن ئۇتكەردى. لاكىن ،بو مۇحەررىرلەر ھەم عالىملەردە بىك آز آرگىنال تودرىلار وە قارنداشلارىنىڭ مەدەنى حەياتلارىنا بىك آز تەئسىر كورسەتدىلەر. ١٢ نچى عەسرنىڭ فىلاسوفى ئىبن رۇشد ئىسپانىيەدە بەغداد دەورندەگى فىلاسوفلارنىڭ خزمەتىن دەۋام ئىتدردى؛ آيرما يالغز شوندا دركى، ،ئول آرىستونىڭ تەعلىماتىن ساف حالىندە ياكارتىرعا،تىرشدى، لاكىن ،ئول آنى نيابلاتونىزم قوشمتاسىندان تازارتىب جىتكىرە آلمادى. ئىبن رۇشدنىڭ تەعلىماتى مۇسلماتلاردان،بىگرەكياورويا كاتولىكلارى آراسىندا ئۇزىنە ئىيەرچىلەر تابدى؛ سىجىلىيەدە مۇسلمان مەدەنىيەتىنىڭ ئىكى رەواجدا واقتى حرىستىيان حاكىمىيەتى دەورندە. ١١٥٤ دە سىجىلىيەدەگى نورمان كارولى ٢ نچى روژر ئۇچن عەرەب عالىمى ئىدرىسىنىڭ رياسەتى آستىندا بۇتن بر كامىسسىيە تاراقىندان كۇمش كورەى مۇجەسسەمە ياسالدى ھەم ،زور جۇغرافىيە كىتابى تەئلىف ئىتىلدى، لاكىن مۇندا آزيادىغى ئۇلكەلەرگە عائىد مەعلومات ١٠ نچى عەسر جۇغرافىيەچىلەرندەن آلنغان ئىدى.

عەرەب ئۇلكەلەرىنىڭ بىك كوبلەرندە بىگرەكدە مىسردا، حوكومەت فەنگە ھەم عالىملەرگە ماددى ياردەم كورسەتە، لاكىن عالىملەرنىڭ خزمەتلەرى مەئمورلەرنىڭكىدەن آرزانىراق يۇرتلە، عىلم يولىنا تۇتاغان سەرمايە دەولەت چەملارنىڭ بىلەن ئەھەمىيەتسز بر ئۇلىشىن تەشكىل ئىتە ئىدى. عەرەب دۇنياسىندا ئىلك روما ئىمپىراتۇرلىغىندا بولغان كىبك، فەساحەت (ماتور سۆيلەو) نىڭ كىنەقىيمەتى

كونەرنكى يۇرى ئيدى. ١٢ نچى عەسرنڭ آحرلارندا كيلگەن ئۇندلسلى ئيبنى عەتتاب ئەيتەدر: آيعا ٦٠ دير ھەم (١٥ سوم) بەرابەرنە سارف، نەحونى عەروزنى، حيسابنى ھەم قۇرآن وە ئەدەبياتنى ياحشى بلگەن مۇعەلليمنى تابب بولا، لاكين ئيندى شونڭ ئۇستىنە ماتور سۆيلەو قووەسىنەدە ماليك بولسا، ئول يۇزدير ھەمگەدە رازى بولميدر. ميسردا حەليفەحەكيم (٦٩٦-١٠٢١) تارافندان تەئسيس ئيتلگەن «فەن يۇرتى» نڭ يللق بودژەتى فەقەت ٢٥٧ دينار (١٢٨٥ سوم) بولب، مۇنڭ ٩٠ دينارى قوليازمالارنى كوچۈرب يلزو ئۇچن كاعەزگە، ٦٣ ى كۇتبخانە نازيرى وە باشقا حاديملەرنى آسراو ئۇچن كيتە ئيدى.

١٤ نچى عەسرنڭ آحرلارندا شيمالى آفريكادا، سوڭرا ميسردا دەولەت حاديمى ھەم مۇئەرريح ئيبنى حەلدون يەشەدى. ئيبنى حەلدوننڭ تاريح عۇموميسىنە بولعان مەشھور مۇقەددىمەسى عەرەب ئەدەبياتندا تاريحنى حيكايە چێلكدەن مۇحاكەمە چێلكگە كوچۈروەدە وە تاريحى قانونلارنى ئزلەۋدە برنچى ھەم بردەن بر تەجريبەدر.

ئيبنى حەلدون تاريحنى، ئۇزى آڭلاعانچا، «ياڭا فەن» ديب آتيدر. آنڭ تاريحى يونان حيكمى (Прогматический) تاريحنڭ تەئسيرندەن آزادر. عەرەب مۇئەرريحى بر واقتنى يونان تاريحچيلارنى قاراعاندا تاريحى مەعلومات وە تەجريبەلەرگە بايراقدر. يونان مۇئەرريحلەرنڭ نازارييەسىنە ئەساس بولعان سەياسى فورمالارنڭ ئۆزگەرووى ئورننا، ئيبنى حەلدون نازارييەسىنڭ نيگزنە ئيقتيسادى شارتلارنڭ ئۆزگەرووى، كوچبەلكدەن، ئوترماتۇرمشقا ھەم آول تۇرمشندان شەھەر تۇرمشنا كوچو سالنمشدر. ئيبنى حەلدوننڭ نازارييەسى نيندى عاليملەر وە نيندى كيتابلارنڭ تەئسيرندە يازلعانلعى ھەنوز آچق بلنگەنى يوق. ئيبنى حەلدون ئۇزنڭ نازارييەسن، بۇرنعى ھەم ياڭا زاماننڭ كوب نازارييەچيلارى كبك، تاريحى فاكتلارعا تەتبيق ئيتە آلمادى. ئيبنى حەلدون دەدە، ديوڕداعى كبك، بيك پارلاق مۇقەددىمە، ئيەرلب ياسالعان بيناعا ماتور فاساد بولب تۇرادر. مۇقەددىمەسن آلب تاشلاعاندا آنڭ كيتابى عادەتچە بر تاريحى قۇراما (Компиляция) بولب قالادركى، ئول

ئوتتۇرا ئەسىرلارنىڭ بۈتۈن ئۇزاق كېچىلىرى كەبىك ئۇزۇندىن ئۇلۇك كېلگەن تارىخچىلارنىڭ سۆزىن بىلىك بىلىش ئۇزگەرمىگە كوچۈردى. ئىبنى خەلدۇننىڭ نەزەرىيەسى باشقا ئەرەب مۇئەررىخلەرىنە تەئسىر ئەتمەدى. شۇنىسى دىققەت ئېتەرلىكدىركى، ئىبنى خەلدۇن تابىعى ئەرەب، بولدۇغى حالدە مەدەنىيەت بۈتۈن مۇسلمان دۇنياسىنىڭ خەزىنەسىدەن تۇغانلىغىن دەعوا ئېتە. (ئۇل بىلىك خافلى ئولاراق مۇسلمان مەدەنىيەتىن آندان ئۇلۇك كېلگەنلەردەن ئوستۈن قويا، لاكىن، شونىڭ بلەن بىرگە آرتقا كېتوون ۋە بۈتۈنلەي هەلاك بولاچاغىندا ئەيىب كىتەدى). ئەمما ئەرەبلەرگە، ئول مەدەنىيەتنى تەخرىب ئېتوچى بەدەۋىلەر دىب كەنەفارى ۋە آلارنى ھەقەت شىعردا غنا آلغا قويادر. حەتتا شەھەرلەر سالور ئوچۈن، ئورن سايلاغاندادا آلار گويە كوچبە تىركلىكنىڭ ئېحتىياجىن كوزدە توتالار، شونىڭ ئوچۈن ئەرەبلەر تارافىندان سالىنغان شەھەرلەر تىز يوعالوچان بولالار.

ئىبنى خەلدۇن ئىسلام دەورىنە بەدەۋىلەردەن باشقا بارىبارلارنىڭ ھجومىنە ئوچراماغان ئۇزىنىڭ توب ۋاتانىنىڭ كېلەچەگىنە ئومىدسىز قارادىغى حالدە، توركلەر ھەم مانغوللار تارافىندان آزيائولكەلەرىنە بولغان ھجوملەرگە فەقەت آيىرىم شەھەرلەرنىڭ خراب بولووى ۋە مەدەنى حەياتنىڭ بىر مەركەزلەردەن ئىككىنچى مەركەزلەرگە كوچووى دىب كەنەفارى، حالبوكى ياۋروپادا مۇسلمان مەدەنىيەتىنىڭ توشوونە ئېڭ زور سەبەب ئېتىب مانغول ۋە توركھجومىن كورسەتەلەر.

بىر نىيقەدەر ۋاقىتدان صوڭ، ١٥ نچى عەسىردا، ئىسپانىيەدەگى ئەرەب مەدەنىيەتىنىڭ ئېڭ سوڭغى ترەگى بولغان غرناتا يىغىلدى. بو كىچىكىنەگىنە ئەرەب ئەمىرلىگىندە شىعر سەنعەتى عايەت يوغارى دەرەجەگە ئېرشكەن ھەم ئەلحەمرا سارايى كەبىك مىعمارى ئەسەرلەر تودىرىلغان ئىدى. جىبەل مانىر يالدان ئىشلەنگەن ساراى بىناسى، بولووى جەھەتىندەن، ئەلحەمرا بىزگەقەدەر ئېرشكەن مۇسلمان عىمارەتلەرى آراسىندا بۈتۈنلەي يالغىز تورادر: مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بەيانىنا كورە، آيىرىم ماتىيفلارى، بو بىناسى ئوندلس ۋە آفرىكانىڭىندان بېگىرەك عۇمومى مۇسلمان ئەنعەنەلەرى بلەن بەيلىدر.

غرناتانىڭ يىغىلووىدا، شول زامانىڭ كېشىلەرىنە بۈتۈن مۇسلمان دۇنياسىنا ئورلغان بىر زاربە بولۇب كورىندى. موڭا شايەد ئەرەب ۋاتانچىلىغى نوقتاى

نازارىدان فاراوچى بولماعاندىر. ئورتا عەسىر مۇسۇلمان تارىخىدا دىنى ئەھەممىيەتى بىلەن بىرگە ئۆزىدە عەرەب مىللى ئۆمىتلىشىدا عەكس ئېتىلگەن ئىلك سۇكىي واقىعە ـ بەعداد حەلىفەلەرىنىڭ دۇنياوى حاكىمىيەتلەرى فايىتارىلىدۇر (١٢ نچى عەسىردا) بەعدادحالقى مۇكائىسلام باشلىعىنىڭ حاكىمىيەتى فايىتارىلىو دىيىشكەنە توگىل، بەلكى عەرەبلەرنىڭ باشقا حالقلار قول آستىدان آزاد بولووى دىيىدە قارادى. لاكىن حەليفەلەر عەرەب مىللىيەتى بايراعى ئاعىندا كىتكرەك رەۋىشدە جەدىيەرگە وە عەرەب تىلى حۇكم سۇرگەن بۇتىن ئۆلكەلەرنى بىرگە جىيارعا ترىشمادىلار. فەقەت ئىسلام نامىنا ئۇزلەرىنىڭ عالى حۇقوقلارى سۇلتانلار تارافىندان تەسدىق ئېتىلونىگىنە تالاپ قىلدىلار. ئىلوع عەرەب پادشاھلىعى فۇرو فىكىرى حەلىفەلەرنىڭ پايىتەحتى ١٢٥٨ دە مەجوس ـ مانعوللار تارافىندان جىمىرلگەنچى كوبەدىن ئۇزىنىڭ قووەتىن يوعالتقان ئىدى؛ بەعدادنىڭ يعىلووى بىر واقت نىنەوبە، بابىل ھەم رومانىڭ يعىلوەندا بولعان كىبك بىر شادلق تودرمادى.

٤

ئىران مەدەنىيەتى وە ئانىڭ باشقا مەملەكەتلەرگە تەئسىرى.

يوعارىدا كورلدىگى ئوزرە، ئىسلام دۇنياسىندا بىردەن بىر ئەدەبى تىل عەرەب تىلى بولعان واقتدائوق مۇسۇلمان مەدەنىيەتى وە دەولەتىنىڭ ئىك زور حادىملەرى فارىسىلار ئىدى. آلارنىڭ حرمەتلەرى نى دەرەجەدە مۇسلمانلقدان ئىلگكى، ماسانىلار دەورى مەدەنىيەتىنىڭ دەوامى بولعاندىر بو ئەلى ئىزاح ئېتىلب جىتمەگەن. ئۇزىدە ماسانىلارنىڭ پايىتەحتى بولعان، لاكىن حالقىنىڭ كوبىسى فارسچاعا باشقا تىل بىلەن سۆيلەشكەن بۆرىنعى بابىل ئۆلكەسىن حىسابلاماعاندا، ئىلگكى ماسانىلار دەۋلەتى ئىچىنە كىرگەن ئۆلكەلەر ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققى حەرەكەتىنە، ھىچ بىر واقتدا ساسانىلار قولىنا كىرمەگەن وە عەرەبلەر بارعانعا قەدەر بوددا دىنى حۇكم سۇرگەن بەلج قەدەر تەئسىر كورسەتە آلمادى. بەعداد حەلىفەلەرنىڭ وەزىرلەرى بەرمەكىلەر بەلحدان چقدى؛ «عەرەب» عىلم تارىحىندا شۇھرەت آلعان بىك كوب ئىسمەلەر بەلج بىلەن بەيلەنمىشدر. ئىران مەدەنىيەتى تارىحىندا بەلحنىڭ ئەھەممىيەتى بابىل بىلەن بىرلىكدە، شوق قەدەر زوردركى، جۇغرافى يراقلىعىنا قاراميچا، بەلج

شيوەسى ساسانيلار پايەختىنىڭ شيوەسىنە باشقالارعا قاراعاندا ئيڭ ياقىن نۇرا ئيدى ديگەن واقيعدا حاتا بولارعا نييش برفيكر ،تودى.

عەرەب ئيستيلاسى ساسانيلار دەولەتىن بتىرو بلەن گنە قالمادى، شولاى ئۇق ئيسلامدان ئىلكىكى ئيراننىڭ ،سينفى تۆزلىشىن هەم دينىدە مەيداندان يوعالتدى. زەردۇشت مەزهەبىنىڭ ،بو كۆنلەدە عيبر ياكى فارس آتالعان آزعنا ئييەرچنلەرى بار. لاكين ئيسلام مۆنارعادا تەئسيرسز قالمادى. ئىلكىكى مەجوسيلك ئيعتيقادلارىن آللانىڭ برلىگى فيكرى جيكدى؛ ئىلك دين تارافىندان قووەتلەنگەن آتانىڭ قز بلەن، آنانىڭ ئوعل بلەن، توعاننىڭ توعان بلەن نيكاحى كوبلەن بتدى. ئيرانلىلار وە ،شول جۆملەدەن عيبرلار، واقيععا حيلاف رەوشلە، ئيراندا ئيسلامدان ئىلكدە مەجوسيلك ئيعتيقادلارى وە ياقىلار آراسندا نيكاح بواماعانلىعن دەعوا ئيتەلەر. ئيسلامدان ئىلكىكى ئيراننىڭ باشقا ياقلارىدا ،شوندى «كوركەم»، لاكين حەقيقەتلەن يراق تەسويرلار بلەن ،تولدر. ساسانيلار سارايىنىڭ زيننەتى، دەولەتنىڭ شەوكەتى، پادشاه هەم وەزيرلەرنڭ عەقل وە تەدبيرى، مەملەكەتنىڭ مەدەنييەتى مۆسلمان وە فارس ئيرانلىلارنڭ آوزسولارىن قورىتادر. ساسانيلار دەولەتى حاقنداعى ريوايەتلەر بلەن ئيسلام دەورنلەگى ئيرلەرنى نيچك بولسادا برگە بەيلەرگە ،ترىشلدى وە ،شول مەقساد بلەن ئەللە نيندى حييالى شەجەرەلەر تۆزلدى.

ياۋروپا عاليملەرى ئىلك ئيران ميللييەتىنىڭ ياكاروون ـ ئيراندا بەعدادقا باعلانماعان حاندان حاسيل ،بولونڭ نەتيجەسى ديب حيسابليلار ئيدى؛ فارس وە حەتتا تۆرك نەسلنلەن بولعان حاندانلار گويەحالقننىڭ بەعداددان يۆزن دوندىرو ئۆچن ئيران ميللييەتىنىڭ تەرەققيسىنە ياردەم ئيتدىلەر.

عەزنەدەگى ساراينداعى ئيران شاعيرلەرىنىڭ ئيڭ زورلارى وە ،شول جۆملەدەن فيردەوس ئۆزلەرىنە سعنىچاق جير تابقان. آسلى تۆرك سۆلتان مەحمود عەزنەوىدە (٩٩٧ـ١٠٣٠) بولارنىڭ ئويلاونچا ،شول فيكر بلەن ئش ئيتكەن.

واقيعدا ئيسە، ئيسكى قورىلش جيمرىلب، مەملەكەتلە ياكا ،تۆرمش باشلانو تاعندا قاتلاولىراق ئەحوال ئۆچنلە بارلققا كيلدى. ئيسلامنىڭ برنچى عەسرلارندا ئيران آريستاكراتلارى (ديهقانلار)، سۆكعى ياۋروپا

فېئودالالارى كبك، دەولەت حزمەتنلەن كورلگەن فايدا هەم ئلوغ جير
حوجالارنىڭ ئيقتيسادى وە ئيجتيماعى ئيمتيازلارى ساقلانو بەرابەرىنە
سەياسى ئەهەممييەتلەرنىڭ يوعالوونا كوندىلەر. ساسانيلار ئيرانىعەرەبلەرنىڭ
ئوزلەرى ئۆچن دە ئيدييال بولۋراق شەب قورلشلى بر دەولەت بولب كورندى؛
ئيرانداعى كبك مۇئەسسەسەلەر كرتوگە ئيسلامنى وە آنىڭ شەرىكەتنى نعتاچاق
بر حال ئيتب قارالدى، شونىڭ ئۆچن حەليفەلەرنىڭ فارسيلاردان بولعان
وەزير هەم والىلەرى ئوزلەرن حاق مۇسلمان هەم حەليفەنىڭ ساديق
بەندەسى ديب آتى آلالار ئيدى. شيعەلك ئيران حالقى آراسندا ئوزنە
مۇوافيق زەمين تابدى، لاكين مۇندادا ميللەتچلكەن بيگنروك آپپازيتسييە-
چلك ئيش كوردى. قوم شەهەرى، حالقنىڭ كوبرەگى عەرەب بولدىعى حالدە،
بيك كوبلەنلەن بيرلى شيعەلك فاناتيزمنىڭ مەركەزى بولب كيلە. آريستا-
كراتلار عومومى مەقسەدقا ئيرشو ئۆچن واقتلىچا حالق بلەن برلەشەلدىلار.
آريستاكراتلار شيعەلكنىڭ يولباشچلارندان ئەبومۇسليم قول آستندا حالق
بلەن برلەشكەن حالدە سوڭعى ئومەوى حەليفەلەرگە قارشى سوعشدىلار، لاكين
مەقسەدقا ئيرشكەنلەن سوڭ مەنفەعەتلەر آيرلدى. ئەبومۇسليم ئۆلترلدى؛
آنىڭ تارافدارلارى حوكومەتكە قارشى آياقعا قالقدىلار؛ آريستاكراتييا
نۇمايەندەلەرى، بەرمەكيلەر هارون رەشيدنىڭ سوڭعى يللارنداعى دينى وە
سەياسى رياكسييەنىڭ قوربانى بولعانچى، عەبباسى حەليفەلەرگە حزمەتدە
دەوام ئيتدىلەر. هارون رەشيدنىڭ ئوعللارى ئەمين بلەن مەئمون آراسندا
بولعان كورەشنىڭ نەتيجەسىدە شول ئوق رياكسييە هەم آنىڭ تودردىعى
قارشلق بلەن ئيزاح ئيتلەدر. مەئمون شيعەلك بايراعى كوتەردى، لاكين
بەعداددقا كروگە شيعەلەرنىڭ يەشل توسن تاشلاب، عەبباسيلارنىڭ قارا توسنە
قايتدى هەم حەليفەنىڭ بو قەرارى عەرەبلەر تەئسيرى بلەن توگل، بەلكى
تاهيريلار حاندانىنىڭ باشلىعى فارسى تاهير تەئسيرى بلەن ئيشلەندى.
تاهيريلار، آندان ئلك بەرمەكيلەر كبك، عەرەبلەر وە ئيسلام ئۆچن كاسپى
ديگگيزنىڭ جەنوب تارافنداعى ئۆلكەلەرنى سوعشب آلوعا نقلاب
قاتشدىلار، آلار ساسانيلار دەولەتى يعلعان واقتدا ئوزلەرنىڭ ئيستيقلال
وە نۇرمشنىڭ ئيسكى قورلشن ساقلاب قالرعا مۇوەففەق بولدىلار. مۇندادا

عۇموم حالق زەردۇشت دىنىدەن شىعەلىككە كوچلىنى، مۇنىڭ تارالوۋى ئۇرۇغ قورلىنىشى هەم ئىلوغ جىر حوجالىقىنىڭ بىتىرلوۋى بىلەن باغلى ئىدى. خەلىفەلىك هەم «ئەهل حەق» بىلەن كورەش دارا قوزغاچ جىر مەسئەلەسى توروندا كورەشكە ئەيلەنىپ كىتتى؛ مۇندى حەللەردە ياۋروپادا بولدىغى كىبىك ئەمىرلەر عۇموم حالققا تايانىپ، جىر ئىشلەۋچىلەرنى عەرەبلەرنىڭ ئىتتىپاقچىسى ساناليغان جىر حوجالارىنا قارشى آياقلاندىردىلار.

شەهەر حەياتى تەرەققى ئىتتو هەم ياڭا مەدەنى مەركەزلەر ياسالو بىلەن ئەحوال تاغىدا قاتلاولانا توشدى. ٩ - ١٠ نچى عەسرلاردا ئىراننىڭ ، زور شەهەرلەرىدەن ئىك مەشهورى ئىسفەهاندر؛ مۇندان چىققان ئىكى جەغرافىيەچى آرقاسىندا بىز ، بو شەهەر هەم آنىڭ تىرەلەرى حاقتىندا تەفسىللى مەعلوماتقا مالىكبىز، ، بو ، زور مەدەنىيەت مەركەزىندە ئۆستىلىك ئۇچىن كورەشكەن هەر مەسلەكىنىڭ نۇمايەندەلەرى بار ئىدى. ئىسفەهان كىتابل ئەغانى ئىيەسى، مەشهور عەرەب مىللەتچىسى ئەبول فەرجنىڭ (١٠ نچى عەسردا) وە شول ئوق واقتدا ئىران داستانىن عەرەبچەگە تەرجىمە ئىتوچى مەشهور سىگز مۇتەرجىمنىڭ واتانىدر. ئىسفەهان ناحىيەسىندە بەعزى بىر ئورنلار بىسوىدان بويىغا آق سۆيەك ديهقانلار بىلەن مەسكون ئىدى كى، بۇلار واقىعدا كرەستيەنگە ئەيلەندىكلەرى حالدە، پالياك ئىشلىياحتاسى كىبك، هەنوز ئوزىنىڭ يوغلرى نەسلدەن بولوون ، ئۆنتمى وەعادى حالققاتوبەن كوز بىلەن قاراب، نىكاحىنىدا ئۆز آراسىنداغىنا يورتە ئىدى. شول ئوق ناحىيەنىڭ ئىكنچى ئورنلارندا توبەن حالق كوبچىلىك تەشكىل ئىتكەن جىرلەردە ساسانىلار واقتىندا ئوق مەيدانغا چىقىب، ئىسلامدان ، سۆڭ ئىكنچى ئىبسم بىلەن ياكارغان كاممونىزم مەزهەبى تارالغان ئىدى.

ئەدەبىيات وەفەن كىشىلەرى بىر يافقادا چىنلاب قوشىلا آلمادىلار. عۇموم حالق هەم حالق آراسىندان چىققان كىشىلەر ياكى آلار تارافىندا بولغان ئەمىرلەر بىلەن آلارنى عەرەبلەرگە هەم سۆننىلىككە بولغان دۇشمانلىق، ئىران مىللەتچىلىگى هەم شىعە وە باشقا دونمەلەرگە حەيرحاهلىق بىرگە جىيا ئىدى، ئىكنچى تارافدان آلار ئوزلەرىنىڭ مەدەنى ، سىنفى مەنفەعەتلەرى ياغىدان آرىستاكراتىيەگە هەم ئىجتىماعى كانسىرواترلىققا ياقىنراق تورالار ئىدى.

شونڭ ئۈچۈن ئىراننىڭ مەدەنى تەرەققىياتى، سوڭ دەرەجەدە قانلاولۇق ئەھۋال ئىچىدە بارلىققا كېلىدۇكى، بۇلار ئەلى فەن تارافىندان چىلاب ئىزاھ ئېتىلىب بىتكەنى يوق. عەرەب ئەلىفباسى مۇسۇلمانلارغىنا توگۈل، زەردۇشت دىنىدەگىلەر تارافىندان دا قەبول ئېتىلدى؛ بىك كوب عەرەب سوزلەرى بىلەن قاتناشقان ياڭا فارسى تىلى مەيدانغا كېلدى؛ ئىسكى ئەدەبىياتنىڭ يادكارلارى بىك قىيىنلىق بىلەن ھەم، ياۋروپا عالىملەرىنىڭ تېكشىرۇۋىدەن مەعلوم بولوۋىغا كورە بىك كوب حەتالاربىلەن ئاڭلانائىدى. ياڭا فارسى شىعرى بەعزى بر ئىسلامدان ئىلگەرىكى ئىسكى ۋەزنلەر بىلەن فايدالانسادا، بو ۋەزنلەردە عەرەبچە ئاتالدى ھەم عەرەب قاعىدەسىنە مۇۋافىق رەۋشدە ئۆزگەرتىلدى. مەئمون حەلىفە مەروگە كرگەن واقتدا عەببەس دىگەن كشى تارافىندان ئەيتىلگەن مەدحىيە نازم كيتىرىلەو ۋە آندا، بو تل بىلەن مۇندان ئىلك ھېچ بروو تارافىندان نازم يازلماعانلىغى ئەيتىلەدر؛ لاكىن بىك نق ئىشلەنگەن وە سوڭغى زامان شىعر تىلىنە ياقن بولعان تلى ھەم مۇنەررەجەسى، مونڭ چىنلىغىندا شۇبھەگە قالدىرادر. شاعىرنڭ ئۆزى چىندر دىب ئويلارغا بولا؛ ٩ نچى عەسردا عەرەب تلىدە يازغان جوغرافىيەچى ئىبن خوردازبيە، عەببەس ئىبن تارحان دىگەن بر كشىنىڭ فارسى شىعرن كيتىرە، بو شىعر شول ئوق كشىنىڭكى بولوعا كيرەك؛ تلى بىك ئىسكى نەحوى فورمالارغا باى بولعان، بو ئەسەردە سەمەرقەند وە شاش (تاشكەند) شەھەرىنىڭ تارىخىنا عائىد بۇتنلەي مەعلوم بولماعان واقىعەلەرگە ئىشارەلەر باردركى، بو حال شاعىرنڭ ئورتا آزيالى بولعانلىغن كورسەتەدر. شول ئوق واقتدا ئىران دۇنياسىنىڭ ئىكنچى بر قرىيىندا ئورمىيە كولى بويىندا ئىكى قەلعەگە مالىك مۇحەممەد ئىبن باحىس دىگەن ئىكنچى بر شاعىر بار ئىدى، ئول شىعرلان عەرەب ھەم فارسى تلىدە يازا ئىدى. عەرەبچە تارىخ يازوچى تابارىنڭ بەيانىنا كورە، آنڭ بزگە ئىرشمەگەن ھەم ئىران ئەدەبىيات تارىخچىلارى تارافىندان ئىسكە آلىنماعان فارسىچا شىعرلارى ئۆزىنىڭ واتانىندا بىك مەشھور بولعان. بو شاعىرنڭ مەئمون حەلىفە زامانىندا ئەزەربەيجاندا مۇسلمان وە عەرەبلەرگە قارشى بولعان

قوزغالشلارغا قاتنشقانلىقى مەعلومدۇر؛ مۇندان ،سوڭ ،ئۇل عەرەبلەر تارافىنا چەب، سوڭرا يەنە حەلىفەگە قارشى كونەرالدى.

قارسيلاردان بولعان برنچى حاندان - ناھيريلار، ريوايەتلەرگە كورە فارسى ئەدەبىياتىنا ناچار كوز بلەن قاراعانلار وە آنڭ بلەن شوعللەنوىنى دىيانەتكە حيلاف كورگەنلەر. لاكين آلارنڭ ئوزلەرىنە قاراعان حوراساندا تۇگىل، باشقا ئۇلكەلەردە (بەعدادادا، بيگنۇەكدە حەليفەلەر سامەرراعا كوچكەندەن ،سوڭ، حاكيميەت ناھيريلارنڭ برسى قولندا ،بولدى) تەرتيب ئورناشدرو تورۇسندا كورگەن چارەلەرى مەدەنيەتنڭ وە ،شول جۇملەدەن ئيرانلىقنڭدا فايداسىنا حزمەت ئيتدى. آلار زامانندا حوراساننڭ باش شەھەرى، مەرو ئورنىنا نيسابور ،بولب، ،ئول تيزلكدە ،زور مەدەنييەت مەركەزلەرىنڭ برسى ،بولب ئەوۇرلدى. نيسابوردان عەربدەرەك بەيهەق ناحيەسى ،بولب، ،مۇنڭ باش شەھەرى سەبزەوار شيعەلك پروپاعانداسىنڭ ئيك مۇھيم ئوچاعى ئيدى، ۹ نچى عەسردان باشلاب ،بو شەھەر ئيسلام دونياسىنا بيك كوب ،زور مۇحەرريرلەر وەعاليملەر بيردى؛ شەرقدەرەك ،توس شەھەرى ،بولب، ،مۇنڭ تيرمسندە، ۸۱۸ دە وافات ئيتكەن شيعەئيمامنڭ قەبرى ئەيلەنەسندە حەزر حوراساننڭباش شەھەرى بولعان مەشهەد باش كوتەردى.

ئيران ئەدەبىياتىنڭ ترلووىنە حزمەت ئيتوچىلەر بيگنۇەك سامانيلار حاندانى (۸۷۵ - ۹۹۹) ،بولدى، بولار ناھيريلاردان ،سوڭ ئوزاقلاميچا بوتن حوراساندا هەم ،ئول واقتدا قيسمەن مۇسلمانلار تارافندان آلنعان توركستاندا حاكيميەتنى ئوز قوللارىنا آلدىلار. سامانيلارنڭ پايتەحتى بولعان بوحارا بيك كوب شاعير هەم عاليملارنى ئوزىنە جەلب ئيتدى؛ آلارنڭ دەولەتى ۱۰ نچى عەسردا ئيك توزك دەولەتلەرنڭ برسى ئيدى. سامانيلار بەلحەن چققانلار، لاكين ئوزلەرى ئيران ميللەتندەن ئيدىلەر. حوكمدارلارنڭ كوبىسى واقتندا مۇندا رەسمى تل فارسيچا ئيدى؛ شولايدا آلارنڭ سارايلارندا فارسى مۇحەرريرلەرى بلەن برگە عەرەبچە يازوچىلاردا حيمايە ئيتلە ئيدى. ۱۰ نچى عەسرنڭ ٤۰ نچى يللارندا بولعان وە آزعنا واقتنى ئيچنە آلعان واقيعەنى حيسابقا آلماعاندا، سامانيلار سوننيلكنڭ

ھامیسی ،بولب قالدىلار. آلار ئۇچۈن ھالقنى رافیزیلىکلەمن سانلاونییەتنى بلەن ئەوەبچە ئەدفاید کیتابنى تۈزۈلب، سوکرا ،ئول فارسیچاعادا تەرجۈمە ئێتلدی. شولار ئوق زاماننددا مۇئەرریخ تاباری تارافندان یازلعان قورآن تەفسیری فارسیچاعا تەرجۈمە ئێتلدی ھەم فارسی تلندە مۇستەقیل بر تەفسیر یازلدی. عەرەب تلنـدە بولعان شیکللی، فارسی تلنـدەدە دۇعا وە عیبادەت قلرعا دۇرست ،بولو حاقندا آیئرم بر فەتوا چعار ترعا ،نوری کیلدی. ھەتتا دین عالیمەری عەرەبلەرنڭ باباسی بولعان ئیسماعیلگە قدەر ئیـك بۇرنعی پیعمبەرلەرنڭ فارسی تلندە سۆیلەشکەنلکلەرن دەعوا ئێتە باشلادىلار؛ ۱۲ نچی عەسىردا ئوق، ئیبراھیم پیعمبەر ئیران پادشاھلارنىنـڭ سارایندا ئۆزىنىڭ دیننىنە دەعوەت ئێتدی، دیگەن بر فیکر بار ئێدی. لاکین سامانیلارنی جرلاوچی ئیران شاعیرلەری مۇسلمانچلق یاعنـدان بردە یارامی تورعان فیکرلەر ئەیتەلەر ئێدی. بر واقتلار بیك مەشھور ،بولب سوکندان ئۆتنلعان، تۇب سەمەرقەندلی شاعیر روددەکی: کوکل مەجوسی قودسییاتىنا تارتلب تورعان واقتدا یۈزنی کەعبەگەیونەلدىردە ماعنا یوق؛ بوتن دینلەر ئۆچن عام بولعان آللانی سۆیو بلەن قەناعەتلەنرگە کیرەك، آللاڭ سیندەن مۆحەببەتنی قەبول ئێتە، ئەمما نامازنی قەبول ئێتمی، دی. شول ئوق شاعیر بیك آچق رەوشدە، ئۆزىنىڭ شیعی فاتیمی حەلیفەلەرگە سەدافەتن بەیان ئێتە، ھەتتا کوك بلەن جیر حاقندا آدەملەرنڭ آتا ھەم آناسی دیگەن کبك چن مەجوسیلـك فیکرلەری ئەیتب سالادر؛ ئۆزىنىڭ زامانـداشلارنـدان برسىنـڭ ئۆلووی تورىسندا شول ئوق روددەکی: «،ئول ئۆزىنىڭ بۆیك روحن کوککە، قاراکعی تەنن جیرگە قایتاردی» دیدر. ئیران حالقىنڭ ئەکیەتلەرن ئیـك ئلك باشلاب شیعر قالىبنا سالورعا ترشب قاراوچی شاعیر دەقیقی آچقدان آچق، آراقىنی، سۆیکلىنڭ ئیرنلەرن ھەم تەعلیماتن ھەرنەرسەدەن آرتق کورگەنلگن بەیان ئێتەدر.

،شول ئوق ۱۰ نچی عەسردا حەلیفەلکنـك زەعیفلەنووی تەئسیرنـدە کاسپی دیڭگزىنىڭ جەنوب ساحبلن بیلەوچەلەر ئیراننڭ مەدەنییەتلك ئۆلکەلرىنە ھجوم ئێتەرگە باشلادىلار؛ ،بو حەرەکەتنڭ باشندا تۇروچىلاردان بەعزىلارى

آچقدان آچق ئۆزلەرىنە مەقسەد ئېتىب خەلىفەلىكنى بىتىرو ھەم ساسانىيلار تەختىن قايتارونى قويدىلار. كاسپى بويىندان چىققان خاندانلارنىڭ بىرسى «آل بۇيە»لەر، بۇ مەقسەدقا بىر قەدەر ئېرىشدىلەر دە؛ بۇيەلەر بەغدادنى آلدىلار ھەم خەلىفەنىڭ دۇنياوى ھاكىمىيەتىن بىتىردىلەر: آلارنىڭ تەنگەلەرىندە ئىسلامدان ئىلگىرى ئىران پادشاھلارىنىڭ لەقەبى بولغان «شاھنا شاھ» دېگەن سۆز قويىلا باشلادى. بۇيە دەولەتى بىر قولداغىنا توگىل ئىدى؛ خاندانىنىڭ كىشىلەرى سوغىشىب آلىغان جېرلەرنى ئۆز آرا بولىشدىلەر، ھەم ئۈستىنلىك بىر قولدان ئىكىنچى قولغا كوچىب يۈردى؛ شۇلاي ئۇق دەولەتنىڭ دائىمى بىر پايتەختىدە يوق ئىدى؛ قايداغى ئەمىر قۇوەتلىرەك بولسا، بىرىنچىلىك آنىڭ شەھەرىندە بولا ئىدى. مۇندى بولىنمە ئەمىرلىكنىڭ نىيندى گىنە سەلبى جەھەتلەرى بولماسىن، ئۇل شەھەر تۇرمىشىنىڭ تەرەققىسىنە ۋە مەدەنىيەت مەركەزلەرىنىڭ حاسىل بولوۋىنا ياردەم ئىتدى؛ ھەر بىر ئەمىر ئۆزىنىڭ سارايىنا عالىملەر ۋەشاعىرلەرنى جەلب ئېتىب، ئۆزىنە بەيلەنگەن شەھەرنىڭ مەدەنى كوتەرلوۋىنە تىرىشدى. مەدەنى ھەيات آقىرنلاب بەغداد، بەسرا كىبك جېرلەردەن رەي (ھەزىرگى تېھراننىڭ جەنوب شەرقىسىندە) ئىسفەھان، ھەم شىراز كىبك ئىراننىڭ ياڭا شەھەرلەرىنە كوچدى؛ مۇندا ئەمىرلەر كىتابلار جىيىب زور كۆتبخانەلەر تەئسىس ئىتدىلەر. ھەقىقى؛ فەنلەردە ئەمىرنىڭ ھىمايەسى بىلەن فايدالاندىلار شىرازدا بۇيەلەر زامانىندا بىر راساد خانە بولغانلىق رىۋايەت ئىتىلەدركى، مۇنىڭ قۇراللارى ئىسلامدان ئىلگىرى دەۋرگە قاراغاندا كوب مۆكەممەل بولمىشدىر. بۇيە ۋەزىرلەرىندەن بىرسى بەغداددا عالىملەر ۋە ئەدىبلەر مەجلىسى ياساب، بىر كۆن فەقىھلەر، ئىكىنچى كۆن ئەدەبىيات نەفىسە ئۈچۈن، ئۈچىنچى كۆن عىلم كەلام ئىيەلەرى ئۈچۈن، دۆرتىنچى كۆن فىلاسوفلار ئۈچۈن بېلگىلەنگەن ئىدى.

ئىكىنچى ياقدان بۇيەلەر كاسپى ياغىندان ئۆزلەرى بىلەن بىرگە ھېچ بىر تۆرلى ئەدەبى عەنعەنە كىترمەدىلەر، بۈتىنلەي عەرەب، ئەدەبىياتى تەئسىرىنە بېرىلدىلەر ۋە ئىران ئەدەبىياتىنا بۈتىنلەي ئىعتىبارسىز بولدىلار. آلارنىڭ دەولەتىندە ئىران شاعىرلەرىندەن بىرسىدە شۆھرەت قازانمادى، حالبوكى شول ئۇق ۋاقتدا سامانىلار دەولەتىندە ۋە آلارنىڭ شەرقى ئىرانداغى خەلەفلەرى

غەزنەويلەردە فارسى شيعرى ئۆزىنىڭ تەرەققيسىندە دەۋام ئيتە ئيدى. خوراساندىغى تۇس شەهەرىندەن شاعير فيردەۋسى چىقب، ئيراننىڭ ئىڭ بۇرۇنغى زامانىندان ئيسلام دەۋرىنە قەدەر بولغان تارىخى رىۋايەتلەرنى بىر شيعرى داستان حالىندە تەرتيب ئيتدى. شول ئيران شاعيرلەرىندەن شوهرەتى بوگۈنگە قەدەر ساقلانوچىلارنىڭ ئىڭ بىرىنچىسىدىر.

يوقارىدا كورلگەنچە، ١٠ نچى عەسىردا ئۇق فيردەۋسى يولىندا ئىشلەۋچى شاعيرلەر كيلمىش ئيدى. داستانلار هەم ئيسلامدان ئىلگەرى دەۋرنىڭ باشقا بەعزى بىر ئەدەبى ئەسەرلەرى ياكا ئيران شاعيرلەرى تارافىندان آسللارغا قاراب بولودان بيگرەك عەرەبچە تەرجىمەلەر آرقىلى ئىشلەندى. ئەمما فيردەۋسىنىڭ «شاهنامە» سى بۈتۈن ئيران خالقىنىڭ ميللى بايلىغى بولوب كيتدى؛ قەهرەمانلار داستانى بولو جەهەتىندەن آنكا ئيران مەدەنييەتى تەئسيرىنە بيرلگەن باشقا خالقلار ئەرمەنلەر، گۈرجيلەر هەم تۈركلەردە رەغبەت ئيتدىلەر. بۇ ئەسەر جيهان ئەدەبياتىندا بۈتۈنلەي يالغۇز حالدە تورادىر. چۈنكى باشقا بۈتۈن خالقلار سەياسى آلتىن دەۋرلەرىن داستانلار كيتاب تەئسيرى بىلەن ئۆزىنىڭ يالتىراۋغىن يوغالتقاندان سوڭ كيچىردىلەر. ساسانيلار دەۋرىندەگى هەم ئيسلامنىڭ بىرىنچى عەسرلارىندەغى ئيرانيلار، كيتاب تەئسيرى ياخشى ئۇق ئەهەمييەتلى بولوۋىنا قاراميچە، داستانلار عەنعەنەسى بىلەن ياشەۋدە دەۋام ئيتدىلەر. ئيسلام دەۋرىندە، شەهەر حەياتىنىڭ تەرەققيسى هەم عەسكەرى آق سۆيەكلەر سينفىنىڭ بىتۈۋى بىلەن حاللەر ئۆزگەرميچە بولمادى، شاهنامە ئۆزىنە بيك كوب تەقليدلەر توغدردى؛ فيردەۋسى ئۇسلوبىندە، ١٩ نچى عەسرنىڭ دە ئىچىنە آلدىغى حالدە، سوڭغى زامان پادشاهلارىنى دا جرلانودا دەۋام ئيتدىلەر، لاكين بو ئەسەرلەر هەممەسى، ياۋروپادەغى ساختە كلاسسيسيزم دەۋرىنىڭ ئەدەبياتى كبك، جانسزلىق بىلەن مومتاز ئيدى. تيك آيرما شونداغىنا ئيدىكى، ياۋروپالىلار يونانلىلارغا تەقليد ئيتدىكلەرى حالدە، ئيران شاعيرلەرى هەنوز ئۆز خالقىنىڭ شاعيرىنە ئييەرەلەر ئيدى،

فيردەۋسى واقتىندا ئەلى داستانلار ئۇچىن كيتابنىڭ نيندى نەتيجەلەر توغدراچاغىن كورىرگە مۆمكين توگىل ئيدى؛ داستاننىڭ قورقۇنچلى دۇشمانى

فەقەت دين ئيپەلەرى ،بولب، بۇلار ئەلبەتتە مەجوسيلك قەھەرمانلارنىڭ ماقتالوۇنىنا ناچارقاريلار، لاكين ،مۇندى شاعىرلەرنىڭ قازانعان ئيعتيبار وە شۆھرەتىن بىتىرە آلمىلار ئىدى. نيك ئيسمەن واقتندا آڭا بەلا وەئۈميد سزلككنە كيتىرە آلالار ئيدى. فيردەوسى ئوزىنىڭ داستانىن سولتان مەحمودكە تقديم ئيندى، لاكين ،ئول مەحمودنىڭ تەحتكە ئوتىروندان ئۆلك ئوك يازىلب بتكەن ئيدى. دينچىلەر بلەن ئەبلەندرب آلنعان ھەم ئوزن سوننيلكنىڭ باعاناسى ساناعان سولتان مەحمود شاعىرنىڭ ئۈميدلەرن بوشقا چعاردى. فيردەوسى سولتانعا قارشى بيك شەب ھوجو يازب ئوزىنىڭ ئوچن آلدى. ،ئول باشقا حوكمدارلار تيرمسندە سعناچاق جير ئزلەرگە مجبور ،بولدى، لاكين آڭا ھەتتا سامانيلار عەنعەنەسن ساقلاب كيلوچى بويەلەردەن‌دە ياردەم بولمادى. ،تورمشنىڭ آور ساباقلارندان موتەئەسسير بولعان شاعىر بويە ئەميرلەرندەن بىرسىنىڭ ساراينىدا قۇرآنداعى يوسف زولەيحە قيسساسن آلب ئەدەبى بر ئەسەر يازدى. نازم بلەن يازلعان‌سوز باشندا قارتايعان شاعىر ئوزىنىڭ ئۆلككى ئەسەرلەرندەن واز كيچە، ھەم ئوزن مەجوس قەھەرمانلارى وە آلارنىڭ يالعان بەھادىرلقلارن ماقتاعان ئوچن قاتى شلنەليدر. آرعان وئۈميدسزلككە توشكەن حالدە ئوزىنىڭ واتانى توسقا قايتدى؛ مۇندا ئيندى حوكومەت كشىلەرى آنىڭ نورىنسندا ئۇنتقانلار ئيدى، ئەمما روحانيلەر آنى ھەنوز عفو ئيتمەدىلەر وەئولگەندەن‌سوڭدا مۇسلمان قەبرلگنە كومۇلوۇنە قارشى كيلدىلەر.

،شول رەوشچە ١٠ نچى عەسردا ھەم١١ نچى عەسرنىڭ باشلارندا فارسى ئەدەبىياتى بيگىرەك ئيراننىڭ شەرقى ئولكەلەرندە تەرەققى ئيندى، ئەما فەقەت عەرەب تلندەگنە يازوچى ئيران‌عالمەلەرى ئوزلەرنە مۇوافيق‌زمينى عەربدە تابدىلار. ئولكەلەر آراسندا مۇناسەبەتلەر ياقنلاشو نيسبەتندە،بو آيرما بتەرگە مەحكوم ،بولدى؛ آندان سوڭ ،ئول واقتداعى فەننىڭ حالىدە حەزرگى ياورپاداعى كبك ئيحتيساسنى تالاب ئيتمى ئيدى، ،ئول واقتنىڭ عالىمى بر ئوك مۇوەففەقيەت بلەن بر نيچە فەن ئوستندە ئشلى آلا وەشول ئوق واقتدا ئەدەبى حزمەتكەدە واقت تابا آلا ئيدى. ،شوندى تورلى ياقلى عالمەلەرنىڭ برسى ئيبن سينا ئيدى. ،ئول ٩٨٠ دە

بۇحارا آوللارىنىڭ برسىنده ،تووب، سۆگندان ھەمدان وە ئىسفەھانداعى
بويه ئەميرلەرىنىڭ حزمەتلەرىنده ،بولندى وە ،بو شەھەرلەرنىڭ ھوكۈمسىندا بىر
وافتلار وەزىز ،بولاب ،تۇردى. بىك يەش بالا ئىكەن، آولداعى مۇعەللىملەن
نۇر آن ھەم ئەدەبىيات ئوقندى. فەقەت بۇحاراعا ئىسماعىلىلەرنىڭ دەعوەتچىلەرى
كىلو آرقاسندا ،ئول حىكمەت ھەم رىيازىيات بلەن‌دە تانشدى. ١٨ يەشندە
،ئول بۇتىن فەنلەردەن وە،شول جوملەدە تىبدان دائىكمال تەحسىل ئيتدى؛ تيب آڭا
فەنلەر آراسندا ئىك جىڭگىلى وە سۆگندان آنڭ ئۇچن ئىك كوب فايدا
كيتىرگەنى ،بولاب چقدى. آڭا ئىك آور فەن آرىستونڭ مىتافىزىكاسى
،بولدى؛ بىك كوب مۇشكىللەرنى ،ئول ئىنتىيفانى رەشدە بازاردا ٣ دىرھەمگە
ساتىب آلدئعى فارابى تەئلىفى آرقلىعنا آڭلارعا مۇوەففەق ،بولدى. ،تىببى
مەعلوماتى آڭا سامانى پادشاھىنىڭ مارايىنا ھەم آنڭ باى كوتبخانەسىنە،يول
آچدى (،بو كوتبخانەدەن ئىبن سىنادان باشقا ھىچ بىر كم فايدالاناعانبولسا
كيرەك)، ١١نچى عەسرنىڭ باشلارندا ،ئول بۇحارانى تاشلادى (،بو، ئىحتىمال
سامانىلار دەولەتنىڭ تۈركلەر تارافندان آلنووى تەئسىرى بلەن‌بولعاندر) وە
باشدا حارزەم وەسۆگرا كاسپى بويلارنداعى ئولكەلەرگە حوراسان ھەم عەرەبى
ئيرانعا كيتدى. آنڭ بويه ئەميرلەرىنە يافنلاشووى دا تابىبلىعى آرقاسندا
،بولدى. آنڭ شاكردلەرى ئيله برلكده قالدرعان ،زور عىلمى تەئلىفلەرندەن
برسى ،تىببى قانوندر. ئىسلام دونياسندا قانون دىب، باوروپاداعنڭ كيرىنچه
دىنى بولماعان، بەلكى دونياوى بولعان زاكونلارعا ئەيتلەدر. ،بو ئىستىلاح
بيزانتىيدە بولعان كبك، بەعزەن فەننى قاموسلارعادا ئەيتلە. چونكى آلار
ئوزلەرنە كورە «فەننڭ قانون مەجموعەسى». ئىبن سىنانڭ مەنتىق، حىكمەت
تابىعىيات، رىيازىيات، ھەيئەت ھەم عەقايدقا دائىر يازلعان ئىكنچى بر كيتابىدا
«كىتاب شيفا» دىگەن ،تىببى ئيسم بلەن آتالمشدر. آنڭ تارافندان ئىسفەھان
ئەميرى ئۇچن ئوزىنڭ شاكردى بلەن برلكده فارسى تلنده تۈرلى فەنلەرنڭ
قاموسى تەرتيب ئيتلب، بولارنڭ آراسندا برنچى ،ئورن مەنتىققا بيرلمشدر.
مەنتىقدان، سۆڭ عولوبيات (يوعارى فەنلەر). يەعنى ئىلاھىيات ھەم سۇفلىيات
(توبەن فەنلەر)، يەعنى تابىعىياتنڭ ئەساسلارى بەيان ئيتلەدر. مۇندان ،سۆڭ
حىساب، ھەندەسە، ھەيئەت وەمىحانىكانى ئىچنە آلعان Квадривия دىگەن بر

فەن ھاقندا سۆيلەنەدر. ئيبن‌سينانىڭ سانلارى بيك كوب بولعان تەئليفلەرى
آراسندا عەرەبچە نازم بلەن يازلعان ،تيب كيتابى ھەم فارسى تلندە يازلعان
تاساووف كيتابى‌بار. عۆمر ئُنىڭ ،سوڭ كونلەرندە ،ئول‌عەرەب فيلالوعييەسى
بلەن‌دە شۇعللەندى. عايەت دەرەجەدە كيڭ ئەترافلى بولعان فەننى وەئەدەبى
مەشعولييەت ئيبن‌سينانىڭ ،سوڭ دەرەجەدە تنزگنسز يەشەونە مانيع‌بولمادى
،ئول (١٠٣٧ دە) ٦٠ يەشنە جيتميچە دونيادان ئوتدى. ئيبن سينا عيامنىڭ
ھيچ بر قيسمندە ئيجاد وە مۆستەقيل بر فيكر ئييەسى بولمادىعى حالدە
ئوزنىڭ عەسرنداعى ھەرفەننى ياحشى بلرگە وە آنى مانور وە آكلايشلى
ئيتب بەيان قلرعا مۆوەففەق‌بولدى؛ ،شونىڭ آرقاسندا آنىڭ ئەسەرلەرى ھەم
مۆسلمان دونياسندا وە سوڭندان ھەم ياورووپادا ،زور شۆھرت قازاندى.
ئيراندا ١٧ نچى‌عەسردافەلسەفەنىڭ ترىلووى ئيبن‌سينا ئەسەرلەرنە نيگزلەندى
وە ،بو مەسلەك ١٩ نچى عەسردادا دەوام ئيتدى. دين ئييەلەرى دەوام قاشندە
ئيبن‌سينا، ئورتا عەسرلارداعى دوكتر فاوست كبك، ئوزنە كورە بر سيحرچى
وە‌تلسمچى ،بولب ئەورلدى.

ئيبن‌سينانىڭ زامانداشى وەبەعزى بر فەننى مەسئەلەلەردە آنىڭ بلەن
يازىشوچى (،بو يازىشو بەعزەن بيك قاتى مۆنازارا حالن آلا ئيدى) ئەبۇ رەيحان
بيرونى (٩٧٣ - ١٠٤٨) بۆتنلەى ئيكنچى تيبدەن بولعان بر عاليم ئيدى.
،ئول حارەزمدە‌توو ب، كاسپى ديڭگزنىڭ جەنوب شەرقيسندەگى جۆرجاندا
ھەم سەياحەتلەردە ئوتكەرگەن بر آز واقتن ئيستيسنا ئيتكەندە، يەشى‌قرقلاردان
ئوزعانچائوزنىڭ ،اتانندا، شونداعى ئەمير حۆزورنداكيكەشچى‌بولب‌تۇردى.
سوڭندان ،ئول سۆلتان مەحمود عەزنەوى وە آنىڭ حەلفەلەرنىڭ سارايندا
،بولندى وە آندان برنيچە تابقر ھيندستانعا سەياحەت ئيتدى. حەزرگى
ياورووپا مۆتەحەسسيسلارنىڭ بەيانىنا كورە، عايەت مۆكەممەل ھەيئەت قانونى،
تۆرلى حالقلارنىڭ تاريخ ئۆسوللارى (Хронологическая система) ھەم
ھيندستان حاقندا كيڭ قاراشلىلق، فەننى بيتارافلق بلەن مۆمتاز بولعان
كيتاب يازعان ،بو ئيڭ ئلوع عەرەب عاليمنىڭ تەعليماتى قايسى ييللاردا
،بولووى حاقندا تەئەسسفكە قارشى بز بر نەرسەدە بلميبز؛ ھيندستان
حاقندا يازلعان ئەسەرندە بيگۈنەك آنداعى عيلم وەدين حاقندا ئەترافلى

مەلۇمات بېرىدۇ ۋە بىرونى بۇلارنى نوعرىدان توعرى سانسكرىتچە ئاسللاردان آلىپ يازادر.

بىرونى بەغدادوەباسرا عىلمى مەسلەكلەرى بلەن بىك ياخشى تانش ئىدى، لاكىن، بو عالىمەلەرنىڭ قاراشلارى آنكچا آرتىدا قالغان ئىدى. ۹ نچى عەسردا عى باسرا ئىلارنىڭ ئىڭ زورلارندان برسى بولغان جاھىزنى ، ئۇل «سادەدىل» دىب آتىدر. ،شونىڭ بلەن برگە بىرونى ئۆزىدە، كىرەك ھەيئەتدە وە كىرەك رىيازىياتدا ،بولسىن، ياڭا بر مەسلەك تودرمادى، ئۆزىنىڭ زامانداشلارى بلەن بىرلىكدە عىلىم نجومگە ئۆشانودا دەۋام ئىتدى. بز آنىڭ ئەسەرلەرندەن آڭا قەدەر ئۈك مەعروف قاراشلاردان چىتكە تايولار بولعانلقنى بلەبز: ئەبوسەعىد سەجزى دىگەن عالىم جىرنىڭ حەرەكەتنى وە كوكلەگى ئەجرامنىڭ حەرەكەتسزلىكى نارازىيەسىنە بىنا قلب آسترالوبىيە تۈزدى. بىرونى ،بو توعرىدا عۇمومى آعمعا يابىشىب يانمى ھەم شۇبھەلى وە حەللى مۇشكىل بر مەسئەلە دىب آتىدر. سۆڭندان ١٤ نچى عەسرداعى عەرەب عالىملەرندەن برسى، جىرنىڭ حەرەكەتى حاقنداعى فىكر ئىبن سىنا وە آندان ئىلك ئۈك ھەيئەتچى ھەم تابىب رازى تارافندان جەرح ئىتلدىكى حالدە، بىرونىنىڭ ،بو مەسئەلەدە مۇشكىللىك كوروونە عەجەبلەنەدر.

حەزرگى زامان ئوقوچىلارى ئۇچن بىگنرەكدە بىرونىنىڭ چىت دىنى ئىعتىقادلار حاقنداعى مۇحاكەمەلەرى بىك ئىنتىرىسلىدر. بىرونى دىنى ئىعتىقادلارنىڭ ھەر جىردە بر ئۈك روحى سەبەبلەرگە ئىيەرب يۆرگەنلىكن آڭلى ئىدى. ،ئۇل ھەر بر ئورندا عەوام دىنى بلەن حەۋاس دىنى آراسنداعى آيرماعا ئەھەممىيەت بىرەدر. دىنى تەعلىماتلارنى بەياندا، ،ئۇل ھىچ بر ئىعتىراز قاتشدرمى ھەم مۇمكىن بولعان قەدەر، دىنلەرنىڭ ئۆز ئىيدەلەرى يۆرتكەن عىبارەلەرنى ساقلىدر. ،بر دىننى ئىكنچى دىن بلەن چاعشدىرو آنىڭ تارافندان فەقەت دىننى چاعشدىرو ،ئۇسولى تەتبىق ئىتو ئۇچن گنە كىترىلەدر. مۇسلمان ئەدەبىياتندا بىرونى دەورندە ئىندى دىنگە فەننى توزب قاراو بردە ياڭا وەمۇستەسنا بر حال توگل ئىدى؛ ۹نچى عەسردا ئۇق ئىندى يەعقوبى ئۆزىنىڭ تارىخى تەئلىفندە حرىستىيان دىنى كىتابلارنىڭ مۇندەرەجەسى حاقندا شولاى ئۇق بىتاراف رەوشدە تەفسىللى ھەم آچق

مەعلومات بيرەدر؛ ١١نچى عەسردا شول ئوق عەزنەويلەر سارايى خوزورندا فارسى تلندە «دينلەر حاقنداعى كيتاب» يازادى؛ بيرونى ئوزى دە ئوستازى ئيرانشەهەرى (بو عاليمنك ئەسەرلەرى هەم آنك حەياتى حاقندا نەئەسسفكە فارشى بزنك زامانعا بر مەعلوماتدا ئيرشمەدى)نك حربستيبان، يەهود هەم مانى دينلەرى حاقندا يازعان كيتابنى ياراتب زكر ئيتە وە،شونك بلەن بر گە سوز آراسندا ئيرانشەهەرينك هيندستانداعى دينلەر تورئسندا يازعاندا ئوزلەرئنك دينى ياحشئلاب بلمەگەن كشئلەرگە ئوشانب بەعزى بر حەتالارعا توشكەنلئگن دە ئەيتب ئوتەدر. جيبلعان ماتيريالنك كوبلئگى هەم فەننى ئوسوللارنى تەتبيق ئيتودە بولعان پوحتەلك ياعندان بيرونينك ئەسەرلەرى بزگە مەعلوم ئيسلام ئەدەبياتى ئچندە بوتنلاى مۆستەسنا بر ئورن توتادر؛ «شونك بلەن بر گە،بو ئەسەرلەردە، مۆئەللىف ئيسلامدان ئلككى مەدەنييەت وەعدەبلەر تارافندان ئشلەنگەن تەحريبات حاقندا سوپلەگەندە ئوزئنك ئيران واتانپەروەرى ئيكەنلئگن كورسەتەدر. بيرونى ئوزئنك دينى قاراشى بوينچا شيعىدر؛ آندان «سوك «ئول باشقا بيك كوب ئوقئمشلى ئيرانلئلار كبك مانيلققادا مۆحەببەت كورسەتەدر. سەياسەتدە بيرونى هيچ بر تورلى ئيسلاحاتقا مەيل ئيتميدر؛ دين بلەن حاكيمييەت آراسندا ئيتتيفاق (عەزنەويلەردە شوكا ئومتئلالار ئيدى) آنكچا دەولەت ئوزكلئگئنك ئيديالى وە بوتن تلەكلەرنك چيگى ئيدى. بيرونينك تەئليفلەرى تارالوعا آلارنك عايەت چيتن تـل بلەن يازئلووى زارار ئيتكەن بولسا كيرەك. عاليملەر آراسندا «بو تەئليفلەر ئوزاق واقت ئوزئنە تيبش بولعان دەوەجەنى «توتب كيلدى؛ لاكين عومومەن آنك تەئسيرى آز «بولدى، گەرچە بولاردان هەيئەت جەدوەللەرى حاقندا بولعان برسى ١٢نچى عەسردا ئوق ئيسپانيالى يەهودى تارافندان يەهود تلئنە تەرجەمە ئيتلگەن بولسادا، عومومەن بيرونينك حزمەتلەرى ١٩نچى عەسرعا قەدەر ياوروپالئلارعادا بيلگئنسز قالدى. بيرونى ئوزى دە عادى ئوقوچئلار توگل، بەلكى عاليملەر ئوچن يازعانلئعن ئەيتەدر. آنك حزمەتى ئيبن سينانئقى دەرەجەدە تورلى ياقلى توگل ئيدى؛ لاكين بيرونى دە عيلمى تەئليفلەر ئيلە بر لـكدە ئيران حيكەيەلەرن عەرەب

تلّنه تەرجۇمەئيتلدى هەم عەرەبچە شيعرلار بازدى؛ حەبر، ئۇل ئۆزننك ئەدەبييات بلەن شۇعللەنوونّنە ،ئوبن ـ كۆلكى ئۆبنبكنە قاريدر.

عـادەتدە، مۇسلمان مەدەنييەتننك ئبك بوعـارى منب جيتب، تۆشدە باشلاون ١١ نچى عەسرعا نيسبەت بيرەلەر. لاكين مەدەنى حەياتننك بيك كوب ياقلارندا تەرەققى، هيـچ بولماسا ئبراندا، تاعن بر نيچە عەسر دەوام ئيتدى. ١١ نچى عەسردا هەر جيردە حـەيات فەنعى رەوشدە ئيسكى شەهرستانلاردان ئيسلام دەورندە باش كوتەرگەن بيستەلەرگە كوچدى وە يوعارىدا كورمەتلگەن شەهەر تيبى حاسيل ،بولدى، لاكين شەهەرلەرنك تاعندا ئوسولەرى مۇندان سوكترافدر؛ ١١ نچى عەسرنك ئيك ،زور شەهــەرى ئيسفەهاننك ئەيلەنەسى ،ئون چاقرملار چاماسندا ئيدى. ئەلى عيمارەتچلك تيحنيكاسننك تەرەققيسى باكا كورنە باشلادى.

بزنك زامانعا ئيرشكەن تاريحى مەعلوم ئيك ئيسكى مۇسلمان ئيران عيمارەتى جۇرجان ئەميرى قابوس ئيبنى وە شمەگير قەبرى ئۇستندەگى چاردوعان شول ئوق ١١ نچى عەسرنك باشلارنا عائيدر. (١٠٠٦ ـ ٧نچى يللاردا سالنعان). ،بوبينا كاسپى ،بويى ئۆلكەلەرندە هەم كافكازدا بيك مەعروف بولعان وە چيركەوميعماربسنداداگورلگەن،تيب ئوزرەسالنمشدر. (،ئۆچلىباشلى كوب قرلى پربزما). عەرەبچە بازووندا ،بو چاردوعان فەسر (ساراى) ديب آتالعان، ئيراننك بەعزى ئورنلارندا، مەسەلەن ئيسفەهانداد ،مۇندى چاردوعانلار ،شول ئيسم بلەن آتالمشدر. بۇلارنى حەزر شونداعى هالق گۇمبەز (купол) ديب آتيدر ،ئيسەلەرنك ئوزگەرووى چاردوعانلارنك سۆگعى زاماندا گۇمبەزلى ئيتب سالىنا باشلاوندان بولسا كيرەك. ،بو سۆگعى تيبدە سالنعان چاردوعانلارنك ئيك ئلكنلەرندەن برسى مەرودە سۆلتان سەنجەر قەبرى ئۇستندەگى بينا ،بولب، ،ئول ١٢ نچىعەسرنك ئورتالارندا، ياسسى گۇمبەزلى ئيتب بينا ئيتلمشدر. قابوسنك چاردوعانى ٢٥ سـاژين بييكلكندەبر بينا ،بولب، ٤ آرشين قـالنلعندا تۆتاش ئيرى كيرپيچ ئستينالندر. آندان سۆگعى عەسرلاردا،مۇندى ئيسراف مۇمكين بولماس ئيدى. عۇمومەن ئلكنكرەك بينالارنك كيرپچى سۆگزاق زامانلارنقدان ياحشىراق هەم زورراقدر، لاكين آنك قاراوى ،ئول زاماندا كيرپچلەن قورو آزراق

ئىدى سوغداناۋا، ھەزرگى ياۋروپا شەھەرلەرىدەگى كبك، آرزانلىق ئۈچىن ئورو ماتىريالىنىڭ ناچارلانىشىنى كونە باشلادىلار.
ئىراندا ئىسلام مۇسۇلمان مىعمارىيسىنىڭ تارىخىنى ئەلىي يازالماغان، بۇ چىلاب ئىزاح ئىتىلو ئۈچىن ئەلىي بىك كوب تىكشىرولەر كىرەك. بويىھلەر زامانىدا ئىران مەسجىدلەرىنىڭ عومومى تىپى نىچىك بولغانلىق مەعلوم توگل؛ ١١ نچى عەسىردا ئىران مۇئەللىفى ناسىرى خۇسرەۋنىڭ، ھەر بىر ئولكەدە شىعە مەسجىدلەرى آيىرم ماتورلىق بلەن مۇمتاز ئىدىلەر، دىگەنىنە نىندى تىپدەن بولغان بىنالار حاقىندا سۆيلەۋىدە ئەلىي بىلگىنسىزدر. آيىرم ئورنلاردا ئى مىعمارى تىپلەرنىڭ ياقنلاشوىنى، ئەگەر مونديلار بولغان بولسا، وەعومومەن مەدەنىيەتنىڭ تورلىي حالقلار آراسىندا آلىشوىنى سەلجوق نەسلىندەن بولغان ئورتا آزىيا تورك خاندانىنىڭ مووەففەقىيەتىنى تەئسىر ئىتمىچە مومكىن توگل ئىدى. سەلجوقىيلار ١١ نچى عەسىردا بوتىن ئىراننى زابت ئىتىدىلەر ھەم آفرنلىق بلەن، آزغىنا واقتقا بولسادا، آق ھەم قزل دىڭگىزلەردە قناي چىكلەرىنە قەدەر بوتىن ئىسلام دونياسىن ئوز قول آستلارىنا كرتدىلەر.
ئىراننىڭ شەرق ئولكەلەرىندەن عەرب تارافىندا ھوجوملەرنى ١٠ نچى عەسىرنىڭ باشىندا ئوق كوتەلەر ئىدى. آيىرم بويە ئەمىرلەرىنىڭ مەدەنى خزمەتلەرىنە، فەلسەفەنى حىمايە ئىتولەرىنە قاراميچا، آلارنى ھەنوز كاسپى، بويىي بار بارلارىنىڭ يولباشچىلارى وە سامانىيلارنىڭ حيلافنچا، تەرتىب وەتنچلقنى جىمىرۈچى ئىتب تانىيلار ئىدى؛ شەرقدەن سامانىيلار قولىدا بولغان خوراساندان «فيلاسوف وەعالىم» پادشاھ كوتلە، آنىڭ عەربلەتە تەرتىبنى قايتاروۋى ئۈمىد ئىتىلە ئىدى. كوتو تەمام بارلقا چقمادى؛ عالىم پادشاھ ئورنىنا عەربكە بويىھلەرنىڭ نەسلدەشلەرىنە قاراغاندا مەدەنىيەتتە توبەن كوچبە حالقنىڭ يولباشچىلارى كىلدى. سەلجوقىيلەر ئىراندا بىر يوز يىل حوكومەت ئىتكەندەن سوڭدا ئوقو، يازوغا ئوپرەنە آلمادىلار؛ آلارنىڭ دەۋلەتنى تار قالغاندان سوڭ (١٢ نچى عەسىردا) حاكىمىيەت كوبىيسى تورك بولغان بىر نىچە خاندانغا كوچدى. شولاي بولسادا، سەلجوقىيلارنىڭ فتوحاتى خوراسان فەقىيە وە ئەدىبلەرىنەگىنە توگل، بەلكى سامانى ھەم غەزنەوىلەر دەۋرىنىڭ سەياسى عەنعەنەسى بلەن يەشەۋچىلەرگەدە كىڭ مەيدان آچدى؛ بولاردان بىرسى تۇب، توس شەھەرلىي وەزىر نىزام -

ئەل-مۇلك ئۇزاق ۋاقتلار (١٠٦٤-١٠٩٢) بۇتۇن كيلىك سەلجوقيلار پادشاھلىغىنىڭ ھاكىمييەتىن قولدا تۇتۇپ تۇردى.

شەھەر ھەياتىنىڭ تەرەققيسىن دەۋام ئيتدىرو، سەۋداۋە سيناعەتنى كۇتەرونىڭ چارالارىنى كۆرىشلدى. بەعزىلارى بۇ كۈنگە قەدەر ساقلانىغان، زور بينالار سالىندى؛ عەربى ئيراندا پىشكەن كير پچدەن سالىنغان ديوار بلەن ئەيلەندۇرىلگەن شەھەرلەر حاسيل بولدى. سەلجوقيلارنىڭ ۋەبيگىرۇكدە آلارنىڭ ئورنىنا كيلگەن ئۇلكەحاندانلارىنىڭ سارايلارىندا ئيران شاعيرلەرى ئۇزلەرىنە حيمايە ئيتدىلچەك جير تابدىلار. برىنچى سەلجوقيلار سولتانىنىنا ١٠٤٨ دە «ۋيس ھەم رامين» ئيسملى مەنزوم رومان تەقديم ئيتلدى؛ بو ئەسەر ئول ۋاقتدا بۇتۇنلەي ئۇنۇتلغان پەھلەۋى تلىدەن ياكى فارس تلىنە فەحردديىن ئەسعەد تارافىندان تەرجىمە ئيتلدى؛ فەحرددينىنىڭ ئەيتوۋىنە قاراغاندا «بو تلدە» يازلغانلارنى ھەر كىم ئوقى آلمى ۋە ئوقوچىلاردا آز كىلى آلميدر.

١٢ نچى عەسر شاعيرلەرىندەن ئيكى كشى، برسى كوبىرەك سولتان سەنجەر ئۇچۇن يازغان مەدحييەچى ئەنۋەرى ۋە ئيكنچيسى مەنزوم رومانلار ئيەسى زاكافكازييەنىڭ كەنجە (يليزاۋيتپول) شەھەرىندە يەشەب، شوندا ئۇلوچى، نيزامى ئيرانلىلارنىڭ ئۇزلەرى تارافىندان دا فارس شاعيرلەرىنىڭ ئيڭ زورلارىندان حيسابلانادر. نيزامىنى بەعزى بر ياۋروپا عاليملەرى دەفيردەۋسيدەن سوڭغى ئيكنچى ئورنىغا قويالار، آنىڭ ئەسەرلەرى فارس شيعرىناعنا توگل، تۇركلەركنەدە ياحشىغنا تەئسير ئيتدى.

سەلجوقيلار ئيراندا سۇننيلكنى قايتاردىلار، لاكين شيعەلكنى ئەلبەتتە بتىرە آلمادىلار. ١١ نچى عەسردان ١٢ نچى عەسرغا قەدەر بولغان ۋاقت ئيران ئۇچۇن بيك قاتى دينى كورەشلەر دەۋرى بولاپ، مونىڭ تەفسيلاتنى ئەلى فەن تارافىندان آچىلب جيتمەگەن. ئيسماعيليلك پروپاغانداسى ١١ نچى عەسرنىڭ آحرىندا ئيكنچى بر جەمعەت آلىب كيتدى؛ ئيسماعيليلەر ئيراننىڭ ھەر جيرىندە ۋە حەتتا سورييەدە ئەللە نيقەدەر نغعتلغان شاتو (замок) لارنى قوللارىنا كرتدىلەر. بو سوڭغى حال بو حەرەكەتنىڭ فەقەت ميللى ماھييەتدەگنە بولماۋن كورسەتەدر؛ موندا كوبىرەك ئيقتيسادى مەنفەعەتلەر رول ئويناغان بولارغا تيىش. حەزر كورەش ٩ نچى عەسردا بولغان شيكللى

جیر حوجالاری بلەن جیرنی ئشلەوچىلەر آراسندا توگل، بەلکی شاتولار بلەن شەهەرلەر آراسندا بارا ئیدی. ئیسماعیلیلەرنك ،زور ترەکلەری شەهەر حەیانی آز تەرەققی ئیتکەن جیرلەر، بیگرەکدە حوراساننك گوهستان (تاو ئولکەسی) آتالعان جیری ،بولب، ئیسماعیلیلەر قولندا بولعان شاتولارنك ۳/۲ ی مونداا ئیدی. آندان ،سوكئەزویننك شیمالندەگی تاولقلاردا ،بولب، موندا‌عی آلاموت نعتماسندا مەزهەبنك باشلئعی نورا ئیدی. ئیك قانی کورمشلەر ،زورشەهەرلەری وە شاتولاری بولعان فارسستاندا هەم ئیسفەهان تیرەسندە ،بولدی. ئیسماعیلیلەر آچق کورەش بلەن گنە قالمیچا، ئوزلەرنك دوشمانلارن یەشرن رەوشدە یوق ئیتو بلەن‌دە شوعللەنەلەر ئیدی: مەزهەبنك باشلئعی بیك کوچلی موتەعەسسب فیدائیلار ئویشماسنامالیك ،بولب، بولار قوربان بولاچاق کشلەرگە مووەففەقییەتکە تەمام ئوشانلعان حالدە جیبەرلەلەر ئیدی. ،بو موتەعەسسبلارنك باترلقلارندا حەشیش ئیستیعمال قلونكدا تەئسیری بار ئیدی. فرانسوزچا «ئوتروچی» مەعنەسندە بولعان (آساسیون) سوزی عەرەبچە حەشیش ئیستیعمال قلوچلار مەعنەسندە بولعان حەشیشیون دیگەن سوزدەن بوزلمادرکی، ،بو حال ئیسماعیلیلەرنك ئویشمالاری ئورتا عەسر یاوروپالئلارنا بیك‌قووەتلی تەئسیر ئیتکەنلکنی کورسەتەدر. ئیسماعیلیلەرنك‌شاتولارندایەشرن‌ئوترشلەرگنەحەزرلەنمی، بەلکی مەدەنی‌ئشلەردە‌ئشلەنەئیدی؛ آلاموت‌کوتبحانەسی هەم‌راسادحانەسی بیك ،زور شوهرەت بلەن فایدالانا ئیدی؛ شول ئوق شاتودان بر نیچە عالیملەردە چعب، بولارنك سوکندان‌مانعوللار دەورندەئیرانعا ،زور حزمتلەری‌بولدی، بولار جوملەسندەن برسی فەلسەفە، هەیئەت، ریازییات هەم شیعە عەقایدنا عائید کیتابلار یازوچی ناسیردین ،نوسی وە هەمەدان شەهەرندەن چققان یەهود عائیلەسی ،بولب، تاریحچی رەشیددین‌دە ،شوشی‌فامیلییەدەندر.

ئیسماعیلیلەر توتاش تیرریتورییەگە مالیك بولماسالاردا، ئیسەبکە آلنرلق بر سەیاسی کوچ تەشکیل ئیتەلەر ئیدی؛ باشدا آلار ،میسر حەلیفەلەری بلەن برلکدە ئش ئیتەلەر وە پراپاعاندالارندا آلار ئیسمندەن یورتەلەر ئیدی؛ ۱۱نچی عەسرنك آحرندا فاتیمیلەر بلەن آرا ،بوزلدی؛ حەتتا ۱۲نچی عەسرنك آحرندا سولتانلارعا بولعان عومومی دوشمانلق

ئەساسندا عەبباسى حەليفەلەر بلەن كيلنشو حاسيل بولدى. ١٣نچى عەسردا مانعول هجومننڭ آلدندا رەى وە ئيسفاھان شەھەرلەرندە ھەم آلارنڭ ناحيەلەرندە ئۆز آرا چققان نارتشلاردا ئيسماعيليلەر پروپاعانداسننڭ تەئسيرى بولب بولماوى مەعلوم تەگل. آندا شيعيلەر بلەن سۆننيلەر آراسندا بولعان كۆرەشكە باشقا ناعن سۆننيلەرنڭ ئيكى تارماعى بولعان حەنەفيلەر بلەن شافيعيلەر آراسندا كۆرەش بارا ئيدى. شيعەلەر ياعندا آول حالقننڭ كوبنسى بولب، حەنەفيلەر تارافندا شەھەر حالقننڭ كوبچلنگى، شافيعيلەر ياعندا آز چلنعى ئيدى، لاكين رەى شەھەرندە شافيعيلەر بۆتن دۆشمانلارن جيڭدلەر. مۇندا دين ئيسمندەن توب تۆبندە آول بلەن شەھەر، آريستا-كراتييە بلەن شەھەردەگى ديماكراتييە آراسندا كۆرەش بارعان بولسا كيرەك.

فەنىڭ حەزرگى حالندە مۇندى مەسئەلەحافندا حۆكم ئيتەرگە مۆمكين بولعان قەدەر شونى ئەيتب بولادركى، بو دەوردە حالق ھەم آنىڭ مەدەنى يولباشچلارى دەولەت وە ميللييەت فيكرلەرندەن شافنى جيتە تۇرعان. سينفى كۆرەشلەرگە باشقا فەقەت آيرم شەھەر وە ئۆلكەلەرنڭ ئۆز تۆرمشلارن ياحشرتقا ترشوعنا كورننە؛ بيگنرەكدە يش آيرم شەھەر وە ئورنلارعا باعشلانعان تاريحى ئەسەرلەر چقب تۆرادر. عۆمومى مۇسلمان وە حەتتا ئيران دەولەتچلنگىدە آقنلاب ئۆلكە پارتيكوليارىزمى بلەن قسرقلانادركى، بز بو حالنى بيگنرەكدە سەلجوقيلەر دەولەتى تارقالعاندان سۆڭ كورەبز. ھەر بر ئۆلكەنڭ تۆرمشى ياحشى بولو ئۆچن آنداعى حالقدا، جيڭلا تۆرعان سالملار چيتكە چقارلماسقا يەعنى تۆراللى ئۆلكەلەر بر حۆكومەتنڭ قول آستندا جيلماسقا نييش، ديگەن فيكر زەدئيتلمى تۆرعان بر حەقيقەت بولب كورننە. حەتتا زور دەولەتلەرنڭ كچكنە دەولەتلەردەن ئۆستنلنگىدە تەسديق ئيتلمەدى. ١٣نچى عەسرنڭ باشلارندا حارزەم حاكيمى (حارزەمشاه) سۆلتان مۆحەممەد ئۆرتا آزيانڭ بر قسمن ھەم بۆتن ئيراننى ئۆزننڭ قول آستندا جيدى. تاريحچى ئيبنل ئەسيرنڭ فيكرنچە مانعوللارنڭ ئيستيلاسى شونڭ آرقاسندا بيك جيڭل بولادى دا؛ ئەگەر ئۆلكەدەگى كبك بر نيچە دەولەت بولسا، مانعوللارعا آلارنڭ ھەر قايوسن آيرم رەۋشدە جيڭەرگە كيرەك بولار ئيدى؛ باشقا حاندانلار حارزەمشاھلار

تارافنداں بتىرلگەن بولعانلقداں، مانعوللار آلارنى جيگگەندەن ،سوڭ قارشىلارندا باشقا دۇشمان كورمەدىلەر.

آيدرلو وەتارقالونڭ كۇچەيوونىنە قارامىچا، شەھەرحەياتىنىڭ تەرەققيسى ئچكى وەتشقى ديگگز هەم قۇرىداعى سەودەگە تەئسير ئيتمى قالمادى.

هيند وەقتاى بلەن بولعان ديگگز سەوداسى هورمز شەھەرىنىڭ هەم باسرا كورفەزىنىڭ ،مۇحيت هينديگە چققان جيرندەگى قايس آتاوىنىڭ حالن ياخشرتدى. حارەزم بلەن ۋولعا حەوزاسى آراسندا بولعانسەودانەتيجەسنلە ١٠ نچى عەسىردا ئوق ئيدل بۇلعارلارى ئيسلام دينن قەبول ئيتدىلەر، ،بو سەودا آنداں سوڭعى دەوردە تاعىدا جانلانا تۇشكەن بولسا كيرەك. ١٠ نچى عەسردا بۇلعار يۇرتنداں هەم آلارعا كورشى ئيللەردەن مەقەت مامقلى ميحلار، بال، بالاوز هەم بالق،قنا چعارىلا ئيدى. ۋولعا بويىنداعى بۇلعار شەھەرى ،ئول واقتلاردا فامش هەم كينز چاترلاردان عيبارەت آزعنا حالقلىبر ئوتىراق (поселение) ئيدى؛ مانعوللار گيلگەن واقتدا ئيندى ،ئول حالقى ٥٠ مكەندە كيم توگل بر تاش شەھەر حالىنە كيلب، ئوزنىدە تيرى ئيشلەو سەناعەتى بيك ياحشى يولعا قويلعان ئيدى؛موڭا سوڭنداں روسلارواريس بولدىلار؛ بۇلعارى ئيتكلەر چيتكە كيتە تورعان مال ،بولب، ،ئول تۇركستاندادا بيك بيلگىلى ئيدى. ئيدل بۇاعارلارى آرقىلى ئيسلامدۇنياسى روسييە بلەن سەودا ئيتىشە ئيدى، ئەمما عەرەب هەم ئيران سەوداگيرلەرىنىڭ روسلار بلەن توعرىداں توعرى تانشولارى حاقندا تاريحدا حەبەر يوق. روسلار ١٠ نچى عەسردا ئوق مۇسلمان ئولكەلەرىنە هۇجوم ياساب، آلار تارافنداں، حالقنىڭ كوبلگى ياعنداں كافكاز شەھەرلەرى آراسندا بەنچى ،ئورننى تۇتقان، قورا يلعاسى حەوزاسنداعى باردا شەھەرى حەراب ئيتلدى. سوڭنداں بۇلعارلار بلەن برلكدە روسلاردا سەودا ئۇچن «حواليم» ياكى «حوالين» يەعنى حارزم ديگگزنە هەم آنداں آرىراق حارەزمنڭ باش شەھەرى بولعان «ئۇرانچ»، يەعنى ئۇرگەنچكە بارالار ئيدى. شەرقدە روس تاوارلارنداں جيتن بيك مەعروف ئيدى. شەرقدە ١٠ نچى عەسردا سەودا آرقىلى تۆرك كوچبە حالقى آراسدا هەم حەزرگى قىتاى تۆركستانداعى شەھەرلەرنڭ بەعزىلارندە هيچ بر قۇرال كوچندەن باشقا

ئیسلام دینی تارالدی؛ ١٠ نچی عەسردا ئیسلام یورتلارینی باسب كرگەن تورکلەر ئیندی موسلمانلار ئیدی. موسلمان سەوداگەرلەری موندان سوك تاعدا شەرققەرەك ئورلەدیلەر؛ ١٣ نچی عەسرنڭ باشندا ئیندی قتای بلەن مانعولییە آراسنداعی سەودا آلار قولندا ئیدی؛ چنگز حاننڭ ئورداسندا آنڭ شەرق فوتوحاتنی قەدەر ئوك موسلمانلار بار ئیدی.

لاكین موسلمان سەوداسنڭ بو موەففەقییەتلەری تورکستان هەم ۋولعادا بولعان كبك ئیسلام دینی پروپاعانداسن تودرمادی. قتای تلندە مانی هەم حریستییان ئەدەبییاتی ٨ نچی عەسردا ئوق بار ئیدی؛ گەرچە بو واقتدا ئوق قتایداعی موسلمانلارنڭ سانی مانی وە حریستییانلارنقدان كیم بولماسادا، موندا موسلمان ئەدەبییاتی فەقەت ١٧ نچی عەسرداعنا زاهیر بولدی. مانعولییەدە سوڭندان دا هیچ بر حالق ئیسلام دینینە كرمەدی، ئەمما ٨ نچی عەسردا مانیلكنی، ١١ نچی عەسردا حریستییانلقنی قەبول ئیتكەن حالقلار ئوچرەیدر. موسلمان ئیرانلار تورك هەم مانعوللار ئوچون سەودا وە مەدەنییەتنڭ ئیڭ زور تومایەندەسی بولب كیتدیلەر. تورکلەرنڭ قاچاندر ئیسە هیندەن آلدقلاری سەوداگیر مەعناسنداعی سارت، سارتاق، سارتاول رەوشلەرندە یورگەن سوزلەر تورك هەم مانعوللار قاشندا ئیراننڭ ئوتراق حالقنی ئیسم بولب كیتدی. مانعول ئەكییەتی سوڭندان بوزلار قوروچی هەم كاناللار ئوتكەروچی سارتاقتای ئیسملی بەهادیر تودردی (تای حالق آراسندا ئیر ئیسملەرنڭ آخرنی قوشلا تورعان قوشمتادر).

موسلمان بولماعان مەملەكەتلەر بلەن سەودا آلماشدرو یولی بلەن گنە بولعان بولرعا كیرەك. ١١ نچی عەسرنڭ باشلارنی قەدەر جەنوبی روسییە بلەن سەودا كومشكە یورتدلە، موسلمان ئولكەلەرندەن كیلگەن كومش تەنكەلەر كوب میقداردا روسییەگەدە كرتلە ئیدی. موندان سوك ساسانیلاردان قالعان كومش تەنكە ئوسولی، آلننقنی آوشدی، ١١ نچی عەسرنڭ آخرندا موسلمان دنیاسندا كومش كریزیسی سیزلدركی، ئول آقرنلاب شەرقدەن غەربكەدە كوچەدر؛ كومش دیرهەملەر ئورننی كریدیت تەنكەسی ئیتب باقر آقچالار سوقلا باشلادی. بولار ئەلبەتتەسوعلعان چیرلەرندەن چیتلە یورمیلەر ئیدی، آزباڭ

عەربى ئۇلنشىنە، بەعداد حەلیفەلیگیدە كرگەن حالدە، ١٢ نچى عەسردا يەنە كۆمش آقچا سوعىلا باشلادى، ئەمما شەرقىمەرەك ئەلى مانعوللار كرگەن واقتدادا باقر آقچالار يۆرى ئیدى. بزنك مەنبەعلەر آقچا ،ئۆسولننك،بۆزنلوۋى حالقلارنك ئیقتیسادى تورمنشىنا وە ،حۆسوسەن سەوداگە تەئسیرى نیچك بولعانلق حاقندا برسوزدە ئەیتمیلەر.

٥

مانعول فتو حاتى وە ئانك ئیران مەدەنییەتنە تەئسیرى.

مۆسلمان سەوداگیرلەرى چنگز حاننك برنچى كیگەشچلەرى ،بولب، بۆلار چنگزگە آنك مۆسلمان دۆنیاسىنا بولعان سەفەرندە ،زور ياردەم ئیتدىلەر. چنگزنك ،بو سەفەرنە باش سەبەب سۆلتان مۆحەممەد حارزەمشاه ،بولدى: جودودكە ياقن ئورتار شەهەرى(تۆركستاندا) نك قالعایى تارافندان مانعوللییەدەن كیلگەن كەروان تالاندى، كەرواندا بولعان ٤٥٠ قەدەر سەوداگیر برسىدە قالمیچا كیسلدى (١٢١٨ دە) ١٢٢٠-٢١ نچى يللاردا مانعوللار بۆتن تۆركستان هەم حارزەمنى زابت ئیتدىلەر؛ مۆندان ،سۆڭ ياقن آزیادا سوعشنى برنیچە مەرتەبە ياكارتب تۆررعا ،تورى كیلدى، هەم بەعداد ١٢٥٨ دەگنە مانعوللار قولنا كیچدى. ،شول رەوشچە ئیران هەم میسوپوتامییەدەن باشقا كچكنە آزیانىدا ئۆچنە آلعان مانعول دەولەتى حاسیل ،بولدى؛ تۆركستان چنگزیلەرنك ئیكنچى تارماعى قولندا ئیدى. سۆلتان هەم حەلیفەدەولەتى بلەن برگە ئیسماعیلیلەرنك شاتولارىدا جیمرلدى، مانعوللار مۆندان ،سۆڭ ياكالارن بینا ئیتمەدىلەر. جەنوبى ئیراندا مەحەللى حانلار مانعوللارعا ئۆزلەرى تەلەب بويسندىلار هەم فەقەت ١٤ نچى عەسر داعنا ئشدەن چیگلدىلەر؛ فارس هەم كیرمان مانعول عەسكەرى تارافندان تالانمادى. ،زور شەهەرلەردە وە بیگلەرەكدە شیرازدا ئیسكى ،تورمش دەوام ئیتدى. ،شونك ئۆچن فارس حەزر ئیران مەدەنییەتى ئۆچن ئلكدە بولماعان بر ئەهەممییەتكە مالیك ،بولدى. مانعول فتوحاتن كیچرگەن سالعوریلار حاندانى هەم مانعول دەولەتى تارالعاندان ،سۆڭ يارتى عەسر حۆكومەت سۆرگەن مۆزاففاریلار حاندانى فاریس ئەدەبییاتن حمایە ئیتدىلەر. بۆلارنك [illegible]

ئېكىنچىسى بىلەن ١٤ نچى ئەسىر شاعىرى حافىزنىڭ ئىسمى بەيلەنمىشدىر. حەزىرگە قەدەر ئەھەممىيەتلەرىن يوعالتماعان بو شاعىرلەرنىڭ، بىگىرەكدە حافىزنىڭ ئەسەرلەرى مۇسلمان مەدەنىيەتىنىڭ تەئسىرى تىگەن ھەر بىر جىردە ئوقلدى ھەم ئۈيرەنلدى، شىراز مۇسلمان دۇنىياسىنا ئىكى زور عالىم بىردى: بۇلارنىڭ بىرسى ئۇلوغ ھەيئەتچى وە فەنلە ياكا يوللار ئىزلەوچى قۇتبىددىن (١٣١ دە وافات) ئىكىنچىسى ئۇلوغ آرحىتىكتىر قەوامۇددىن (١٤٣٩ دا وافات) بولوب، بو سوڭعىسىنىڭ بىنا ئىتدىگى مەشھەددەگى «گەوھەر شاد» مەسجىدى بەعزىلار تارافىندان ئىران آرحىتىكتوراسىنىڭ ئىڭ يوعارى تۇرعان بىر يادكارى ئىتىب تانىلادىر.

مەدەنى تۇرمىش يالعىز مانعول ھۇجومىنە ئۇچىراماعان جىرلەردەگىنە دەوام ئىتدى، دىب ئويلاو حەتا بولىر ئىدى. مەدەنىيەتلى بىر مەملەكەت ئەلى ئەدەم قۇربانى ئىتودەرەجەسىنەن ئوتمەگەن بىر وەحشى حالق تارافىندان آلندى. شەھەرلەر آلنعان واقىتدا قايچاعىندا بۇتۇن حالقى كىسىلىب، تىك ياكا حوجالارنىڭ ئۆزلەرى ئۈچۈن كىرەك بولعان ھۈنەر ئىيەلەرىگىنە ئەسىر ئىتىب آلندى؛ بۇندى دەھشەتلەرنى كۈرۈب كىچىرگەن كىشىلەرگە، تابىعى، مەملەكەتنىڭ مىڭ يىل بويىنچا ياكادان تۈزەلوۋى مۇمكىن تۇگىل تۇسلى كۆرىندى. شوكا قاراب ياۋروپا عالىملەرىدە مانعول ھۇجومى بىلەن آزىيا ھەم شەرقى ياۋروپانىڭ مەدەنىيەتىنە ئۇرلعان زاربە بىر واقىتلار حالقلارنىڭ ئۇلوغ كۆچشلەرى سەبەبلى جەنوبى ياۋروپانىڭ مەدەنى حەياتىنا ئۇرلعان زاربەدەن كۆب آور ھەم تۈزەلمەسلىك بولدى دىب قارىلار. واقىعدا مانعول ھۇجومىنىڭ نەتىجەسى ئول قەدەر آور بولمادى، مۇنىڭ ئىڭ بىرنچى سەبەبى فاتىحلارنىڭ بو جىرلەرگە بۇتۇنلەي كۆچۈب ئۇترماعلارىدىر، مانعول حانلارى سانى ئول قەدەر زور بولماعان عەسكەرى كۈچدەن باشقا ئۆزلەرى بىلەن بىرلىكدە ئىدارە ھەم تەعمىر ئىشلەرىندە يارىدەم ئىتوچى مەدەنى كىشىچىلەر آلب كىلدىلەر مانعوللار تارافىندان آلنعان جىرلەرنىڭ تارىحىندا قاتىدا، ئىسلام دۇنىياسىندا، روسىيەدە ١٣ نچى عەسردان سوڭ آندان ئۈلك بولماعان بىر سەياسى قەرار (Устоёчивсстl) كۆرىلەدىر. حانلار ئەلبەتتە، مەحەللى ئەدەبىياتقا ئەھەممىيەت بىلەن قارامادىلار وە ئىسلام

دینی قابول ئیتکەنگە قەدەر عاوام دینییەگەدە ئیعتیبارسز قالدئلار. لاکین ئوز مەنفەعەتلەرن تۇشنب شەهەر حەیاتننڭ، سیناعەت وەسەوداننڭ کونەرنـ لموئنەنرشدئلار هەم تیب، ریازییات وە هەیئەت کبك عەمەلی ئەهەمییەتی بولعان فەنلەرنی حیمایە ئیتدئلر. ئیران قانیحی وەچنگزنڭ تورونی هەلاکو هەیئەتچی ناسیر ددین تۇسی ئوچن ئەزەربەیجاننڭ مۇراعە شەهەرنە زامانئنا کورە ئیڭ شەب تۇراللار بلەن تەئمین ئیتلگەن راساد حانە سالدردی. مانعوللار بار باربولسالاردا، آلارنڭ حاکیمییەت دەوری، گیرمانلارنڭ یاوروپاداعی حاکیمییەتی کبك آقچا حوجالئعندان تابیعی حوجالققا، شەهەر تۇرمئشندان آول تۇرمئشئنا کوچونی لازیم ئیتمەدی. سالملارنڭ تابیعی حالدە (آشلق هەم توقئما کیسەکلەری بلەن) جیئلوویدا جنگز حان ئولگەندەن سوڭ ئوزاق دەوام ئیتمەدی. چنگز حاننڭ تورونلاری واقتندا ئوق ئیندی مانعوللار آقچا، ئوسولئنا ئیپەلەشدئلر. آلتن آقچا، ئوسولی یەنە کومش بلەن آلشدئرلدی، کومش تەمام ئوزناشدئرئلب، باقر دیرهەملەر سوعو آقئزئلاب بتئرلدی. حەراب ئیتلگەن شەهەرلەر تۇزئلوگنە توگل، یاڭا شەهەرلەردە سالندی؛ (مەسەلەن تەبریز بلەن تیهران آراسدا سولتانییە شەهەری) ئەزەربەیجاننڭ باش شەهەری تەبریز مانعوللار زامانئداعنا ئیراننڭ ئلکنی شەهەرلەرندن قالشی تۇرعان زور هەم بای شەهەرگە ئەیلەندی. ١٤ نچی عەسرداعی مانعول حانلاری واقتندا ئیران میعماریسئنڭ یاڭادان تەرەققیگە باشلاون کورسەتە تۇرعان زور بینالار سالندی؛ بولار جوملەسندەن سولتانییەدەگی ئولجایتوحان (١٣٠٤ - ١٣١٦) مەسجیدی هەم تیهراندان شەرقدەرەك ویرامیندە مەزکور ئولجایتونڭ ئوعلی ئەبو سەعید حان (١٣١٦ - ١٣٣٥) مەسجدئلر.

مانعول پادشاهلئعی بر حالق هەم بر حاندان قول آستندا یراق هەم یاقن شەرقنڭ مەدەنی مەملەکەتلەرن برگە جیيب، بو حال سەودا هەم مەدەنییەتنە آلش بیرش یاساوعا زور یاردەم ئیتدی؛ یاقن آزیا بلەن قتای آراسندا کاروان سەوداسی مۇڭغا قەدەر هەم مۇندان سوڭ کورلمەگەن بر حالدە آلعا کیتدی؛ بو کاروان یوللاری بلەن وە نەدەك سەودا گیرلەری «یول»دان باشلاب یاوروپالئلاردا فایدالاندئلار. پادشاهلق بر نیچە

دۆلەتلەرگە آيىرىلعاندان سوڭ چىڭگىزىلەرنىڭ بىر ئۇلۇك تارماعى قولىدا ئىران ھەم قىتايداعى دەولەتلەر آراسىدا [بىك ياقىن [مۇناسەبەت ساقلاندى. ئەندان سوڭ ئيرانداعى مانعول ھۆكمدارلارى ياوروپالىلار بىلەن مىسىرعا قارشى بولعان عومومى دۈشمانلىقدا بىرگە ياقىنلاشىردى. شونىڭ آرقاسىدا ياوروپانىڭ سەوداگىر ھەم مىسسىونىرلارى ئۇرتا آزيا آرقىلى كىتكەن كاروان يولىدان باشقا، شۇ لاى ئۇق ئىران ليمانلارىندان ھىندى ھەم قىتايعا كىتە تۇرعان دېڭىز يولى بىلەن دە فايدالاندىلار. ياوروپالىلار دا ١٣ نچى عەسىردا شاقتى كوزگە بىلەرلىگەن مەدەنى تەرەققى بىر قەدەر شونىڭ بىلەن ئىزاح ئىتىلەدر؛ لاكىن ئەلى بو واقتدا مەدەنى ئۈستۈنلىك ھەنوز ئىسلام دونياسى وە بيگىنرەكدە ئىران ياعىدا ئىدى. ئەگەر ئىران خالقى ئوزىنىڭ تارىخىدا جىھان مەدەنىيەتىنىڭ آلعى رەتىدە تۇرعان بىر دەورگە مالىك بولسا، بو دا مانعول حاكىمىيەتى دەورىلەر، حالبوكى مۇندا ئەلىدە بىك كوب عالىملەر مەدەنىيەتىنىڭ بار بارلىق تارافىدان ئىزلىلوونگەنە كورەلەر.

ھەزرگى كۆنىمىزچە مۇسلمان سەيياحلارى ياوروپالىقلارعا ئۈيەرسەلەر، ئول واقتدا ياوروپالىقلار مۇسلمانلىقلارعا شول قەدەر بەيلەنگەنلەر ئىدى؛ ماركوپولو، قىتاينىڭ ئوزى كورگەن ئولكەلەرنى تەوسىف ئىتكەندە، بىك كوب جۇعرافى ئىسمەلەرنى فارسىچا فورمادا كىتىرەدر. ١٣ نچى عەسىردا قىتاى ھەيئەتچىلەرى ئىراندا زاھىر بولدىلار، لاكىن بيگىنرەكدە ئىران ھەيئەتچىلەرىنىڭ قىتايداعى خىزمەتلەرى ئەھەممىيەتلىدىر؛ مۇندا ھەيئەت فەننى بۈتۈنلەي ئيرانلىلار تەئسىرىندە بولىب، مۇنى آلار ١٤ نچى عەسىردا مانعول حاكىمىيەتى بىتكەندەن سوڭدا ئوز قوللارىندا ساقلى آلدىلار، تىبك ١٧ نچى عەسىردا عانا بو ئىشنى ياوروپادان كىلگەن جزوئىتلەرگە قالدىرىرعا مەجبور بولدىلار. بيزانتيەدە فارسچا ھەيئەت كىتابلارى ١٤ نچى عەسىردا يونان تىلىنە تەرجمە ئىتىلدى. ئىرانداعى مانعول ھۆكمدارلارىنىڭ سارايىندا قىتايلاردان باشلاب فرانكلارعا (عەربى ياوروپالىلارعا) قەدەر مانعول پادشاھلىعى ئىچىنە كىرگەن ياكى مانعوللار بىلەن ئىش ئىتكەن بۈتۈن خالقلار حاقىنداعى تارىخى رىوايەتلەرنى ئىچىنە آلعان بىر زور تارىخى تەئلىف مەيدانعا كىتىرو ئويلاندى وە بو قىسمەن ئورنەلدىدە. بو خىزمەت

مۇسلمانلققا چققان يەھردى رەشيدددينگە تابشۇرلدى، آڭا بولنشوچىلار مانعوللار حافنداعى تاريحى ريوايەتلەرنى يلوچى برەو، ئيكى فتاى عاليمى، كەشميرلى بوددا راھيبى، بر نيچە ئيران عاليمى ،بولب،بۇلارعا باشقا تاعن بر فرانسوز ماناحى بولعان بولرعا كيرەك. رەشيدددين تاريحى ريوايەتلەرنى ئۇزنۇنڭ بلكلۇلەرى تارافندان ئيشتۇلگەنچە، هيچ بر ئۇزگەرشسز وە تەنقيدسز يازارعا ماحسوس ترشقان. ،شول رەوشچە آنڭ حزمەتى، حەزرگى مەعنا بلەن، بر فەننى تاريحى ئەسەر توگل، لاكين ،ئول پلانۇنڭ كيـگلـۇگى يـاعندان جيهان ئەدەبياتندا بۇتنلەى مۇستەسنا بر ،ئورن تۇتادر؛ ،بو رەوشدە ئيسكى دۇنيادا‌عى بـۇتن مـەدەنييەتلى حـالقلارنـڭ نۇمايەندەلەرى قوشۇلب، تاريحى عۇموميگە دائير بولعان ريوايەتلەرنى بر كيتاب ئچۇنە جييارعا ترۇشو مۇڭا قەدەر دە، موندان سۇڭدا كورلگەن بر ئش توگلدر. ياوروپا عاليملەرى ١٩نچى عەسردادا ئەلى تاريحى عۇمومى ديب فەقەت عەربى ياوروپاتاريحن‌عنا آتيسلارى كيلە ئيدى. رەشيدددينڭ بولشچۇلارندان بر مۇسلمانڭ بەيانۇنا كورە، ئيراندا ١٤نچى عەسرنڭ باشندا ئوق ئيندى، عەرەب ھەم فاريسلارنڭ تاريحۇنا عۇمومى دۇنيا تاريحى ديگـگزۇنە قۇيا تۇرعان يلعالاردان بر يلعاعنا ديب قارالا ئيدى.

ئيراننڭ فەن، ئەدەبييات وەسەنعەت مەيدانندا باشقا مەملەكەتلەرگە تەئسيرى سەياسى چيكلەر ئچندەگنە قالمادى، لاكين ئەلبەتتە بر نيقەدەر مۇڭا ئييەرب يۇردى. ۋۇلعا ھەم آمو دريا ساحيللەرى آراسندا ئۇلكەمن ئوك بر ياقن مۇناسەبەت بار ئيمۇكى، ئيدل بۇلعارلارۇنڭ ئيسلام دينى قەبول ئيتولەرىدە ،شونڭ بلەن ئيزاح ئيتلەدر؛ لاكين ،بو ئيكى يلعانڭ ساحيللەرى فەقەت مانعوللار زاماننداعنا (چنگزنڭ ئۇلوع ئوعلى جوجينڭ بالالارى قول آستندا)بر دەولەتنڭ ئچۇنە كردى. ،بوحال ئۇلكگى ئيدل بۇلعارلارۇنڭ پايتەحتى «ئۇلوع بۇلعار» ھەم مانعوللار تارافندان ياڭادان بينا ئيتلـگەن «سارای»نڭ حەيَتۇنا تەئسير ئيتميچە بولماعاندر. كوبەمن توگلگنە، آلتن ئوردادا فارسى شيعرى تەئسيرندە تۇرك تلندە شيعرى ئەدەبييات بولعانلۇعى مەعلوم ،بولمشدر.

تۈركستاندا تۈرك خالقلارى آراسندا ئيسلام دينى ١٠نچى عەسردا ئۇق تارالا باشلادى؛ ١١نچى عەسردا كاشغەرخانى ئۈچۈن تۈرك تلندە برنچى مۇسلمان ئەسەرى (قودا تقو بلك) يازلدى؛ بو كيتابدا مەئمورلەر، وەزير-لەر هەم پادشاهلارنڭ وازيفالارى خاقدا ئەخلاقى قيسسالارى يازلمشدر. بۇرنغى زاماندا هەم ئۇر تاعەسرلاردا بو تۈرلى ئەدەبييات، كوبرەك آتانڭ ئوغللارغا نەسيخەتى روشندە، هەر بر خالقدا ديب ئەيترلك تارالغان ئيدى؛ ١١نچى عەسر فارىس ئەدەبيياتندان قابوس نامە، ئۇشبو جوملەدەن بولب، ئول كاسپى بويندا ئەميرلەرنڭ برسى تارافندان ئوغلنا نەسيخەت ئيتب يازلمش وەسوڭرا بيك زور شۆهرەت قازانب، تۈرك تلننەدە تەرجمە ئيتلمشدر. ئيراندا هەم ئەدەبييات آزمى كوبمى مۇستەقيل روشدە تەرەققى ئيتكەن هەر بر جيردە، مۇندى وەعز وەئەخلاق كيتابلارى ئەلى خەزرگى زامان ئۇقوچىلارى ئۈچۈندە ئۆزىنڭ ئەهەمميەتن يوغالتماغان. نەسيخەت آرتندان تۈرمشدان ميساللار، تاريخى واقيعەلەر هەم مەزاحلەر كيترلەدر. ئەمما بز «قودا تقو بلك»دە، مۇندى بر نەرسە كورميبز، آندا بز فەقەت تادسز كينايەلەر (خەقلقنى ئەمير ئيتب، بەختنى وەزير ئيتب كيترو كبك) هەم تۈرمشدان يراق بولغان قۇبقۇرى ئۆگتلەرگنە كورەبز. تۈركلەردە ئيسلامدان ئلك يازو بولوونا قاراميچا، آلارغا ئيسلامنڭ هەم فارىس ئەدەبيياتنڭ تەئسيرى، شول قەدەر قووەتلى بولدىكى، ئيسلامنى قەبول ئيتكەن تۈركلەر ئۆزلەرنڭ ئيسلامييەتدەن ئلكگى مازيلارن بۆتنلەى ئۇنتدىلار.

قودا تقو بلك، ئۆزىنڭ كيمچلكلەرنە قاراميچا، خالق آراسندا شافتى ئيعتيبار قازاندى؛ مۇنڭ بر نيچەبەيتى ئۇرال يلغاسى مانسابنداغى سارايچقدا تابلغان وازادا ١٤نچى عەسردا يازلمشدر؛ لاكين موڭا تەقليد قلوچىلار بولماغان بولرغا كيرەك. ١٢نچى عەسردەن ئيعتيبارەن ئيسلام دەعوەتچىلەرى تۈركلەر آراسندا دينى نەعتو ئۈچۈن تۈرك تلندە نازم هەم نەسر بلەن دينى ئەسەرلەر يازارغا باشلادىلار. مۇندى ئەسەرلەردەن، ئەحمد يەسەوينڭ نازملارى، بو كۆنگە قەدەر خالق شاعيرلەرى ئۈچۈن ئۈرنەك بولب خزمەت ئيتەدر. ئوقۇمشلى سينفى ئۇزاق واقتلارغا قەدەر ئۆزىنە خانلار سارايندادا

حیمایه تابقان فاریس ئەدەبییاتی بلەن قمناعەتلەنب کیلدی. ئیسلام بلەن تانشقاندا تۆرکستان فاتیحلارىنى قاراعاندا مەدەنییەتدە توبەنىرەك بولعان وە هەتتا، ئویلانوونى کوره، یازولاریدا بولماعان، ئیران وە کچکىنە آزیەنی فەتح ئینوچی تۆرکلەر عەرەب وەفاریس مەدەنییەتی تەئسیرىنە تاعندا جیکگدرمك بیرلدلەر.

مانعوللارنڭ عەلەبەسی کوچبە حالقنی ئوزلەرىنڭ ریوایەتلەری، تۆرمش وەنلەری بلەن عرورلانرعا مەجبور ئیتدی. مانعول تلىنڭ تۆرکچەدەن بولعان آیرماسىنى هەم مانعوللارنڭ مەدەنییەتچە تۆرکلەردەن توبەنىرەك بولوونى قارامیچا، کوچبەلك تۆرمشنڭ نیگزی هەرقایدا بر ئوك ئیدی؛ آندان سۆڭ عەربکە کیلگەن مانعول کوچبە حالقی سان جەهەتندەن تۆرکلەردەن بایتاق قالش ئیدی، شونڭ ئۆچن بیك کوب میقداردا کوچبە حالق بەشەگەن مەملەکەتلەردە، تۆرکستان هەم آلتن ئوردادا بولعان کبك مانعول فاتیحلارىنڭ ئروعلاری ئوز تللەرن ئونتب تۆرك تلی قەبول ئیتدلەر. ئیرانداعی مانعوللار ئوزلەرىنڭ تللەرن بر آز ئوزاعراق ساقلی تۆشدلەر، مانعوللار ئیسلام دینن قەبول ئیتکەندەن سۆڭدا مانعول تلندە ئەدەبییات بولدرعا ترىشب قارالدی، هیندداستانلاری مەجموعەسی «کەلیلە وە دەمنە» فاریسچادان مانعولچاعا تەرجىمە ئیتلدی. بو ئەدەبییات مانعوللارنڭ مۆندان سۆڭعی حەیاتنى هەم ئەدەبی تللەرىنە تەئسیر ئیتدمی، یوقمی، بو هەنوز حەل ئیتلمەگەن. حەزرگی کۆندە مانعوللار هەم قالمقلار آراسندا مەعروف بولعان بر دەورگە عائید هەم بەهادیر جانگار (فارسیچا جیهانگیر) بلەن بەیلەنگەن فیبسالار تۆرکنى باشلاب ئیراندا چققان دیب ئویلاوچلار بار. ئەفعانستانداعی مانعول ئروعلاری تللەرن حەزرگە قەدەر ساقلاب کیلەلەر، لا کین ئەدەبییاتلاری بۆتنلەی، حەتتا حالقنیدا، یوق. مانعول حانلارىنڭ ئیراندادا ئوز حالقلارن کۆتەرو یولندا بولعان ئشلەری عۆمومەن مانعوللارنڭ توگل، بەلکی تۆرکلەرنڭ میللی تۆیعۆلاری فایداسىنا بولدی. رەشیددین تەئلیفىنڭ چنگزحان هەم آنڭ سەلەفلەری ئیلە باشقا تۆرك وە مانعول قەبیلەلەرىنە باعشلانعان قیسمندە کوچبە تۆرمشی حاقندا بیرلگەن آچق لەوحەلەردەن مانعوللار توگل، تۆرکلەر فایدالاندی. رەشیددین

تاريخىنىڭ بو قىسمى برىنچە مەرتەبە تۈركچەگە تەرجىمە ئېتىلدى. مۇندى تەرجىمەلەرنىڭ برسى روسىيەدە پارىس گادوننى ئۈچۈن ئىشلەندى. رەشىددىين تەئىسىرى بىلەن تۈركلەر ئۆزلەرىنىڭ ئوغوز تۈركلەرى ھەم آلارنىڭ جوراپى بولغان بر نچى باباسى ئوغوزخان حاقىنداغى رىۋايەتلەرنى ئەدەبى بر شەكىلگە كرىتدىلەر. ١٥ نچى عەسىرداغى كچكىنە آزىيا تۈرك تارىخچىلارىندان برسى ئۆزىنىڭ ئوغوزخان حاقىدا بولغان حىكايەسىندە رەشىددىين تارىخىندان چىنگىزخانغا نىسبەت بېرىلگەن حىكمەتلى سوزلەر كوچىرىب، ھەر ئورنىدا «چىنگىزخان» دىگەن سوزنى ھىچ تارتىنمىچا «ئوغوزخان» دىگەن سوز بىلەن آلماشدىرادر. مىللى رىۋايەتلەرنى ئەدەبى رەۋىشدە ئىشلەۋدە ئەلبەتتە فارىس ئەدەبىياتىنىڭ تەئىسىرى بولمىشدركى، مۇنى «ئوغوزنامە» دىگەن سوزدە كورسەتەدر (نامە فارسىچا، يازو ھەم كىتاب مەعناسىندا كىلە؛ «ئوغوزنامە» ئوغوزلار حاقىنداغى آيىرم رىۋايەتلەرنىڭ ئىسمى بولىب، بۇلار حالق جرچىلارى تارافىندان سۆيلەنب يۈرى ئىدى).

تۈركلەر ئۆزلەرىنىڭ تازا كوچلەرى بىلەن عەرەبلەر ھەم فارىسلار تارافىندان باشلانغان مەدەنى حرەكەتنى دەۋام ئېتدىرىلەر ۋە مۇسلمان مەدەنىيەتىنە ياڭا بر حەيات بېرىلەر دىب ئوبلارغا مۇمكىن ئىدى. تۈركلەر، دۇرستىندەدە، كچكىنە آزىيادا، تۈركستانىدا، گەرچە باشقالار ئورنەگىنچە بولسادا ئۆزلەرىنە بر ئەدەبى تىل بارلىقغا كېتردىلەر. كچكىنە آزىيادا تۈركلەر ئۇمەۋىيلەر زامانىندا ئۇوق سوغشدا شەھىد بولغان عەرەب بەھادىرى سەيد بەتتال حاقىنداغى رىۋايەتنى آلىب، آنى تۈرك سوغشچىسى شەكلىنە كرتدىلەر. ١٥ نچى عەسىردا ئوغوزلارنىڭ شەيخى ھەم جرچىسى قورقود حاقىندا يازلغان كىتابدا باشقالاردان آلنغان مەۋزوغلار شول ئۇوق رەۋىشدە تۈركلەشدرىلمىشدر. ١٣ نچى عەسردا برنچى دەرەجەدەگى فارىس شاعىرى ۋەمەۋلەۋى تارىقەتىنىڭ مۇئەسسىسى ھەم بەعزى بر عالىملەرنىڭ فىكرىنچە سوفىيونىڭ ئىڭ زورلارىندان جەلالدديننىڭ حرمەتىدە كچكىنە آزىيا بىلەن بەيلەنمىشدر. تارىقەت ئىيەلەرىنىڭ باشداغىلارى ئۇوق فارسچا بىلەن برگە تۈركچەدە يازا باشلادىلار؛ دەرۋىشلىك ھەم تاساۋۇف شىعرى تۈرك يۇرتى بولغان كچكىنە آزىيادا ئۆزىنە ئىراندا غا قاراغاندا ئوڭايلىراق زەمين تابدى

ھەم باشقاراق ،يول بلەن تەرەققى ئېتدى. شول ئوق ١٣ نچى عەسردا تۈرك تلى كچكێنە آزيادا حۈكومەتنىڭ رەسمى تلى ،بواب قەبول ئېتلدى. شولاى ئېتب بيك كوب عەرەبى ھەم فارسى سوزلەر قاتشقان لاكين ساف تۈرك سارفى تۈزلۈشن ساقلاعان كانسەلەرىيە ھەم گوزەل نەسر تلى ياسالدى: ،بو تل سۈيلەشو تلندەن بۈتنلەى آيرم ،بولب، ،ئول عەوامغا آڭلاشلمى ئېدى. ئيران ئەدەبيياتێنىڭ تەئسيرێنە باشقا تاعن ئيراننىڭ آرحيتيكتوراسى دا ئۆزێنىڭ تەئسيرن كورسەتدى. قونييە ھەم بروسادا ئيران ئسلوبى بلەن ئشلەنگەن لاكين آڭا قۈللارچا ئيئەرێلب ئشلەنمەگەن بينالار تۈرعێزلدى. قونييەدەگى بينالاردا ئيران تەئسيرى بلەن برگە ئيسلامدان ئلككى مەحەللى عەنعەنەلەرنىڭدە تەئسيرى كورێلەدر.

كچكێنە آزيا تۈركلەر تارافندان ئيراندان كيلب ١١ نچى عەسردان ١٢ نچى عەسرعا قەدەر ئيراندا حۈكومەت سۈرگەن حاندانـدان بولعان حۈكمدارلار قولندا قالدى؛ ١٣ نچى عەسردا كچكێنە آزيادا ئيراندا حۈكومەت ئيتكەن مانعول حانلارێنا ،بويسندێرلدى. تۈركستاندا، كيرێنچە، سامانيلار يعلعاندان ،سۆڭ (١٠ نچى عەسرنىڭ آحرندا) ئيران بلەن مۈناسەبەت بر نيچە عەسر بوينچا ئۈزێلب ،تۈردى، ١٣ نچى عەسرنىڭ باشلارندا حارزەم سۈلتانى مۈحەممەد، يوعارێدا كورلگەنچە، تۈركستان بلەن ئيراننى برگە جييارعا مۈوەففەق ،بولدى، لاكين آنىڭ دەولەتى بيك قسقا عۆمرلى ،بولب، مەدەنييەتنىڭ آلعا كيتووێنە تەئسيرى بولماعاندر. چنگز حاننىڭ نەسللەرى زامانندا تۈركستاندا آيرم بر مانعول دەولەتى ياسالدى، ھەم تۈركستان حانلارى بلەن ئيران حانلارى آراسندا مۈناسەبەت دۈشمانلارچا ئېدى شولاى بولسادا ،بو دەوردە تۈركستاندا ئيران ئەدەبيياتى تەئسيرندە تۈرك ئەدەبيياتى ،تودى. تۈرك تلى ئيـنـدى ١٣ نچى عەسردا ئـوق ئيسـلام دۈنياسێنىڭ ئۈچنچى تلى سانالا ئېدى. تەمام ١٤ نچى عەسرنىڭ باشندا يازا باشلاعان جەمال قارشى ئۆزێنىڭ زامانداشى شەيح حۈسامەددين عاسيمى حاقندا آنىڭ «ھەر ئۈچ تلدە» يازلعان ياحشى ئەسەرلەرى ،بولب، عەرەبچە نازملارى فەساحەت بلەن، فاريسچالارى ئۈتكن سوزلۈلك بلەن، تۈركچەلەرى ئيسە تۈعرێـلق بـلەن مۈمتاز بولعانلێعن سۈيليـدر. ،شول رەوشچە

بو دەوردە، مەئمون دەورىدە بولعان كبك، عەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئارتىقلىعى فەسىجلىكىدە، فارسى ئەدەبىياتىنىڭ مەعناسىنىڭ تىرەنلىگىندە كورەلەر؛ ياكى توعان تۈرك ئەدەبىياتى ئىسە هەر ئىكى ياقدان عەرەب وەفارسى ئەدەبىياتىنا ئىيەرگچى بولب، لاكىن، ئۇل بيگىرەك ئۆزىنىڭ توعرىلىعى هەم سامىمىلىعى بلەن كوڭىللەرنى جەلب ئىتەدر.

١٤ نچى عەسرنىڭ ئاخىرى هەم ١٥ نچى عەسرلەر تۈركستان ئۈچۈن هيچ بر كورلمەگەن رەوشدە بر تشقى يالتىراوق زامانى ئىدى. تيمر هەم آنىڭ نەسلى قول آستىندا ئيران بلەن تۈركستان يەنە برگە قوشلدى؛ تيمرنىڭ عەسكەرى تاعندا يراعىراق كيتب، ئۇل عەربدە بروسا هەم ئزميرگە، شەرق جەنوبيدە دەهلى شەهەرىنە، شىمالدە ئيرتشقا قدەر بارب جيتدى. تيمرنىڭ آلعان جيرلەردە كورسەتكەن قانلىق وە قانسزلىعى چنگزنىكىدەن بردە كيم بولمادى؛ لاكين تيمر ئۆزىنىڭ تۇزو ئشىندە تەحرىباتىنا بولعان كبك بر مەهابەت بيررگە ترشدى. زور شەهەرلەردە ئون مڭلەرچە خالق كيسلدى، آدەم باشلارندان قۇللەر سالندى، مڭلەرچە كشىلەر فانى عەزابلار بلەن جەزالاندى؛ شول ئوق واقتدا عايەت زور سوعار و بوللارى ياسالدى، بيك زور بينالار تۇرعىزلدى؛ تيمر بيگىرەك ئۆزىنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى تەعمىرگە ئەهەممىيەت بيرب، ئۇل آندا بەعزەن ئۆزىنىڭ تەحريب ئيتكەن جيرلەرندەن هۇنەر مەند وە عالىملەرنى كۆچلەب كيتردى. تيمر سەمەرقەند تيرەسندە سالنعان آوللارعا ديمەشق، ميسر شيراز، سۇلتانييە كبك زور شەهەر ئيسملەرى تاعب، مۇنىڭ بلەن ئۇل ئۆزىنىڭ پايتەختى باشقا شەهەرلەرنىڭ هەممەسندەن ئۈستن بولعانلىعى كورسەترگە تلەدى. بينالار ئيران ئسلوبندە ئشلەندى، لاكين زورلقدا ئۆزلەرىنىڭ ئورنەكلەرندەن ئۆزدردىلار. بو توعرىدا تيمر ئۆزى ئۇل كورسەتە هەم ئۇل ئۆزىنىڭ سەنعەت حاقندا بەعزەن تيحنيكانى عاجيز قالدرلق زور ئۆبلاشى بلەن ميعمارچىلارنى حەيرانعا قالدرا ئيدى. تيمر دەورىنىڭ حەزرگى كۆندە كوبىسىنچە تەمام حەرابە حالندە بولعان بينالارى ١٦ نچى عەسردا ئوق ئيندى ريمونتقا مۇحتاج ئيدىلەر. بولاردان ئيك زورىسى بولعان سەمەرقەند جاميعسى تيمرنىڭ ئۆزى وە بيبى خانم مەسجدى ديب آتالعان

ئيسمن واقتدا ئوق ئيندى قورقنچ بر حالگه كيلگەن ئيدى: جۇمعا نامازى قلغان واقتدا بوعارىدان تاوشلانىب تۈشكەن تاش كيسەكلارى جەماعەتنىڭ قۇنىن آلا ئيدى.

تيمرنىڭ باللارى زامانندا تەجريبكە قاراعاندا ئيجاد ئشى قووەت آلدى. سوعش يولنداعى تەشەببسلەر ئۆزنىڭ ئۆلكىگى بسويكلدگىن يوعالتدى حەتتا دەولەتنىڭ چيكلەرىدە آقترىلاب قسقاردى، لاكين «زور شەھەرلەردە، بيگترەكدە سەمەرقەند وە هيراتدا تەعمير ئشلەرى جانلى رەوشدە دووام ئيتدى. حەزر ئۆلككچە، عاليمەر، شاعيرلەر وە سەنعەتكارلار حوكمدارلارنىڭ سارايىنا ئوز ئيختيارلارى بلەن كيلە باشلادىلار. تيمرنىڭ نورونى ئۆلوع بيكنىڭ سەمەرقەندە قرق يللق ئيدارەسى بزگە بيك كوب يادكارلار قالدردى؛ بۇلار جۇملەسندەن بۇحارادا ديوارىنا «عيلم ئۇستەمەك هەر بر مۇسليم وە مۇسليمەگە فارزدر.» حەديسى يازلغان مەدرەسە، آندان سوڭ سەمەرقەندەگى مەدرەسە بولب، موندا دينى عيلمەردەن باشقا، قازى زادە رومى تارافندان هەيئەتدەن دەرس ئەيتلە ئيدى. بيگترەكدە قسقاعومرلى وە شونىڭ بلەن بر گە بيگترەكدە شانلى حزمەت بلەن تانلغانى ئۆلوع بيك تارافندان سالنغان راسادخانە بولب، موندا ئيراندان چاقترلب كيتىرلگەن عاليمەر وە شاكردلەر تارافندان يولدزلار قارالا ئيدى. ئۆلوع بيك ئۆزىدە بو سۆگەنلار جۇملەسندەن بولب، هەيئەت جەدوەلى وە يولدزلارنىڭ فيهرىستىدە آنىڭ ئيسمندەن تۈزلدى، بو ئەسەر ئورتا عەسرلارداعى هەيئەتنىڭ ئيڭ سوڭ سوزى وە بو عيلمنىڭ تيليسكوب ئيجادئيتلگەنگە قەدەر ئيرشلگەن ئيڭ يوعارى باسقچدر. تەحت ئيەسى عاليم بولوجەهەتندەن ئۆلوع بيك مۇسلمان دۇنياسنىڭ تاريحندا بۇتنلەى يالعز تورا، زاماندا شلارى آنى فەقەت آريستونىڭ تاجلى شاكردنە (ئيسكەندەر ماكيدونيگە) گنە ئوحشاتا آلدىلار. ئۆلوع بيك دينى وە ميللى آيرمادان باشقا عومومى ئينسانييەتنىڭ تەرەققيسى ئيدييەسى بلەن سوعارلغان ئيدى. هەيئەت جەدوەللەرنىڭ باشندا ئەساسەن حەتتا، لاكين ديققەت ئيتەرلك يرقاراش كيتىرلەدركى، فەن بلەن شوعللەنو ئيڭ نق بولغان نەتيجەلەرگە ئيلتەدر، چۇنكى دينلەرنىڭ ميللەتلەر وە تللەرنىڭ آونشووى آكا تەئسير ئيتميدر، ديمەكدەن عيبارەتدر. واقيعدە

ئيسه يونان وه روما عاليملەرىنىڭ ئەسەرلەرى فەقەت تاريحى ئەھمىيەتكەگنە مالىك بولدىغى حالده شول ئوق يونان وه روما مۇحەررىرلەرىنىڭ ئەسەرلەرى، يازىلدىقلارى تىلنىڭ ئەلله قاچان تاشلانغان بولووىنا قاراميچا، ئوزلەرىنىڭ تازەلىكلەرىنى ھەنوز يوغالتماغانلار. ئولوغ بيكنىڭ ،بو فيكرى يونانىنىڭ عيلم وه حيكمەتتن آلغان، لاكين يونان ئەدەبىياتىندان حەبەرسىز بولغان مۇسلمان مەدەنىيەتىنە بيك يانىشادر. ئولوغ بيكنىڭ شاگردلەرىندەن برسى آنىڭ سارايىنداغى عەلى قوشچى ،بولاب، ئولوغ بيك ،مونى ئوزىنىڭ ئوغلى ديب آتيدر ئيدى؛ ئيندى ١٦ عەسردا ئوقراساد حانه حەرابه حالنده يانا ئيدى؛ ٢٠ نچى عەسردا آنىڭ قالدىقلارى فەقەت قازىبقىنا تابىلدى. عەلى قوشچى ئيرانغا وه آندان تۈركىيەگە كيتدى، مۇندا آنىڭ بر نيقەدر شاگردلەرى بار ئيدى.

هيرات ئوچن ئيڭ شەب واقت سولتان حوسەين پادشاھلق سورگەن زاماندر (١٤٦٩-١٥٠٦). ئورتا آزيا ئەھاليسى جير يوزنده هيرات بلەن تيڭلەشدىرلىك بر شەھەر يوق ديب ئويلىلار ئيدى؛ ،بو، ئەلبەتتە هيراتنىڭ زورلىغىنا قاراب توگل، بەلكى آنداغى مەدەنى حەياتقا قاراب يورى، چونكى هيرات ئوزى سەمەرقەندەن ده كچىرەك ئيدى. سولتان حوسەين زامانى ،شوندى بر «عەجيب زامان» ئيدىكى، آنداھەر كم نيمدى گەنه بر ئش بلەن مەشعول بولماسن، آنى ئوزىنىڭ كەماللىنه ئيرشدىرورگه ترىشا ئيدى. عيلم وەسەنعەتنىڭ حاميسى وەزير ميرعەليشير ئيدى؛ ،مونىڭ هەم ،مونىڭ پادشاهسىنىڭ ئيسمى بلەن برنچى دەرەجەدەگى ئيران شاعيرى جامينىڭ هەم حەزرەگى ئيراندا ئيڭ دانلقلى بولغان تاريح عوموميى ئيەسى مۇئەررىح مير آحوندنىڭ حزمتى بەيلانمشدر.

ئولوغ بيكنىڭ مولكىتى فەقەت حەزرەگى بوحارا حانلقى، كشەر ئولكەسى، سەمەرقەند. فەرغانه ئوبلستلارى هەم سەيدەريا ،ئوبلستىنىڭ كوبىرەك ئولشى ئيچنه آلا. ئەمما سولتان حوسەيننىڭ جيرىنه فەقەت حوراسان حارەزم هەم ئەفغانستاننىڭ بر قيسمى كره ئيدى؛ لاكين ئيران مەدەنيەتىنىڭ تەئسيرى ،بو دەولەتلەرنىڭ چيگەرەنى نچندە نه قالمادى؛ تيمر هەم تيمرىلەرنىڭ عيمارەتلەرىنه آلارنىڭ شەرقدەگى گورشەلەرىدە تەقليد ئيتدىلەر. ١٣٦٠ نچى

،يلنڭ باشندا وافات ئيتكەن، توقلوق تيمرخاننڭقى ،بولووى ريوايەت ئيتلگەن؛
قولجانڭ شيمال عەربيسندەگى مەسجد ئيحتيمال ١٤ نچى عەسرغا ئوق
عائيددر؛ ١٥ نچى عەسرنڭ باشنداجيدى ،سونڭ جەنوبى قيسمندا كاشغەرگە
بارا تورغان ،زور يوللارنڭ برسندە مەشهور كاروان سارای تاش رابات
بينا ئيتلدى. جيدى سوداغى توقماق شەهەرى ياننددا بولغان «بورانا» ئيسمى
بلەن مەشهور بولغان منارانڭ قايچان سالنغانلغى هيچ بر بيلگىلى توگل،
،بو بينا حاقندا هيچ بر يازما مەعلومات كورنمى، آنڭ ئوزندە
يازووى ساقلانماغان. تيمرنڭ وە آنڭ نەسلنڭ آنالى توركچە ئيدى.
حزمەتلەرنە قاراغاندا، آلاردا تورك ميللەتچلنگى حيسسى بولماغان بولرغا
كيرەك، لاكين آلارنڭ شەوكەتندەن نەسلدەشلەرى تورك تلى وە ئەدەبيا-
تى كوتەرو يولندا فايدالاندلار، تورك شيعرى هەنوز تەقليدى ،بولوب
قالدى، لاكين شاعيرلەرنڭ ئوزلەرنە آلارنڭ ئەسەرلەرى ئورنەكلەرندەن
كيم ،بولوب كورنمى، تورك شيعرى تورك پادشاهلارنڭ قووەت وەشەو-
كەتلەرنە لايق ئيتب تابلا ئيدى. شاعير سەكاكى ئولوغ بيككە ،ئوشبو
سوزلەر بلەن موراجەعەت ئيتەدر: «مينم كبك بر تورك شاعيرى وە سينڭ
كبك پادشاه تودرغانچى ئەلى فلەك كوب يللار دەور ئيتەرگە كيرەك
بولاچاق...» مير عەلى‌شير ئوزندەن ئلك كيلگەن شاعيرلەرنڭ هەممەسن
كولە گەدە قالدردى؛ ،ئول فارسچادا يازا ئيدى، لاكين تورك شاعيرى
،بولوب دان ،توتدى وە آنڭ ئەسەرلەرى تابول شەهەرندەن آلب ئيستانبولغا
قەدەر بولغان بوتن تورك حالقى ئوچن كلاسيك ئەدەبيات ،بولوب ئەۋرلدى.
ميرعەليشير تورك وا تانپەرەوەرى ئيدى؛ ،ئول تورك تلنڭ فارسچادان
كيم توگللگن ئيسبات ئيتەرگە ماحسوس ،ترشدى؛ ،شول مەقسەد بلەن
،ئول ئيران ئەدەبياتنداغى مەوزوعلارنى آلب توركچە داستانلار يازدى؛
،شول رەوشچە تورك ئەدەبياتى آنڭ كلاسيك شاعيرىدە تەقليد وە
ئيقتيباسدان ئوتكەرە آلمادى؛ لاكين شولاى بولسادا آنڭ ئەسەرلەرى

ئیراننىڭقندان یارىب آلىنغان بىر كیسەك بولىپقىنا قالمادى؛ آنىڭ تىلى، بىرنیچەدەر یاسالمالىغىنا قارامیچا، ئۆرنەكلەرىنىڭ تىلىنە قاراغاندا، كوب سادە، كوب آچىق، حەقیقەتكە كوب یاقىن ئیدى. آنىڭ ئەسەرلەرىندەن تیمىر دەورى ئەدەبییاتىنا ماحسوس ئۆیاۋ بىر ئیجادچىلىق آكىقب تۇرادىر: شاعیرىنىڭ ئەیتووى بوینچا حەرەكتسزلك ئۆلم بىلەن بەرابەردىر. «بو ئەیتلگەنلەر بابرىنىڭ ئەسەرلەرىنە آرتىغى بىلەن قایتادىر؛ ١٤٨٢دە تۇووب، ١٥٣٠دا وافات ئیتكەن بابىر میرزاغا ئۆزبەكلەرنىڭ قسىرقلاوى بىلەن تۈركستاننى تاشلاب كیتەرگە وە هیندستاندا یاڭا بىر دەولەت تەئسیس ئیتەرگە توعرى كیلدى. بابىر بىر نیچەدەر شیعرى ئەسەرلەردەن باشقا، ئۆزىنىڭ تەرجىمەی حالىنە عائید «بابرنامە» ئیسمى بىلەن مەشهور بىر تاریحى یادكار قالدردى؛ بابرنامەئیندى ١٦نچى عەسردا ئۆق بیكحەقلى ئۆلاراق تۈرك ئەدەبییاتىنىڭ كلاسیك ئەدەبییاتى ئیتب تانلمش ئیدى. بابىر مۇسلمان هەم ئیران ئەدەبییاتى بىلەن بیك یاحشى تانش بولدىغى حالدە، سادە وە آچىق تۈركچە یازدى؛ آنىڭ «بو ئۆسلوبى ئۆفوچلارى تارافىدان تەقدیر ئیتلە آلىنووى بیك توعرى بىر ئەدەبى زەوق بولغانلقنى كورسەتەدر؛ ئەگەر بىز «شول واقتنىڭ ئیران ئەدەبییاتى بلكلەرندەن دەولەتشاهنىڭ روددەكینىڭ سادە ئۆسلوبىنە ناچار كوز بىلەن قاراون وە سوكعراق عوسمانلى ئەدیبلەرىنىڭ ئۆزلەرىنىڭ بۇرنغى باباﻻرى یازغان سادە تىلنى «قەبا (تۆپاس) تۈركى» دیب كیمسىتۇلەرن ئیعتیبارغا آلساق، «مۇنىڭ ئەهەممیيەتى تاعى بىر قات آرتادىر. تیمرنىڭ مۇحەررىرلەردەن ئۆقىمشلى كشىلەر یاراتلق ئیتب، وە شول ئۆق واقت ئۆقىمشسز كشىلەر آڭلارلق ئیتب یازولارن تالاب ئیتە ئیدى. «بو تلەك تیمرنىڭ ئۆزىنىڭكىنە توگل، بەلكى تیمر وتیمرىلەر دەورندەبولغان «زور بىر جەماعەتنىڭ تلەگى بولغان بولرغا كیرەك؛ «ئۆل واقتدا ئەلى كوزلەر آرتقا تابا توگل، آلغا تابا یونەلگەن ئیدى؛ آتالارغا سوفر كوبنچە ئشانو ئۆرننا بابىر «ئۆشبو بیك سادە وە آچىق بىر ئەساسنى قویادر: «ئەگەر آتاڭ یاحشى

قانون تۈزگەن بولسا، آنی ساقلا، ئەگەر ،ئۇل ناچار قانون یاساغان ئیکەن، سین آنگ ئورنىنا یاخشىنی تۈز»...

٦

١٥ نچى عەسردان ،سوڭ مۇسلمان دۇنیاسی.

١٥ هەم ١٦ نچى عەسرلار مۇسلمان قۇراللىنىڭ عایەت یاكعنراوقلی مۇوەففەقییەتلەر كورگەن واقتىدر. بیزانتییەنی جیمرگەن، ویاناغا تەهدید ئیتكەن تۈركییە پادشاهلغىندان باشقا ئیكی ،زور مۇسلمان دەولەتــنە نیگز سالىنغىنی، بۇلارنىڭ برسی ئیرانـداغی سافاویلار، ئیكنچىسی هیند ـتانداغی «ئۇلوغ مانعوللار» (بابر نەسللەری) دەولەتىدر. لاكین،شونىڭ بلەن برگە مۇسلمان دۇنیاسىنىڭ بەختسزلىگىدە ،شوشی واقتدان باشلانادر: یاقن آزیانىڭ ملڭ یلغا یاقن بر مۇددەت دەوام ئیتكەن مەدەنی ئۈستنلىگی تەمام ،بولب، مەدەنی تەرەققیگە چن ئییەلك عەربی یاورۈپالىلارغا كوچدی. یوعارىدا كیتىراگەن واقیعەلەر كورسەتەدوكی، ،مۇنی ملڭ یللق مەدەنییەتنىڭ تابیعی قارتایووی بلەن ئیزاح ئیتدرگە ،بولمی؛ عەرەبلەر بلەن ئیرانلىلار قوللارندان كیلـگەننی ئشلەدىلەر، تۈركلەر ئیسە بر نەرسە تودىرا آلمادىلار دیب ئویلاودا شولای ئوق خەتادر: یونان وە روما مەدەنییەتی یعنلر آلدندان‌دا روما مۇحەرربولەری، جیهان قارتایدی، جیرنىڭ ئوسدىرو قووەتی بتدی، چیشمەلەر كیبدی، خالق آرتمی یاشلادی، سالداتلاردا، ماترۇسلاردا، ئیكی چیلەردە جیتمی دیب آجىنالار ئیدی. ١٥ نچی عەسرداغی مۇسلمان ئەدەبییاتىندا بر ،مۇندی شیكایەتلەرنی كورمیبز، هەممۇنگا سەبەبدە یوق؛ مۇسلمان دۇنیاسی ئەلی ئۆزىنىڭ مەدەنییەتـكە ئیستیعدادن یوعالتقانی یوق ئیدی؛ لاكین شولای‌دا ،ئۇل خرىستییان دۇنیاسی بلەن رەقابەت ئیتىشە آلمادی. یاورۈپادا ،بو واقت شەهــەر حەیاتی، سەودا وە سیناعەت بیك تیز ـلك بلەن آلغا آتلادی هەم آندا دەولەتلەر وەسینفلار اراسندا بولغان كورەش یاقن آزیاداغی كبك باربارلار هۇجومی بلەن قاتلاولانب، چوالب

كيتمەدى. ياوروپاعا سوڭندان بوتون دونيا ئوستندە جا كيملكنى تەئمين
ئيتكەن تيحنيكانڭ جيكولەرىدە ١٥ نچى عەسرعا عائيددر، دارى يراق
شەرقكە، ئيحتيمالكى ياقن شەرقكەدە، كوبدەن مەعلوم ئيدى، آناردان
سوعش يولندادا ئيحتيمال فايدالانلعانلر، لاكين ئوت قورالى
نەقەت ياوروپادا ئيجاد ئيتلدى. ياوروپا ئوستالارى آرقىلى
بو تابلما تيزدەن موسلمان دەولەتلەرندە مەعلوم بولدى هەم توركلەر
ئيستانبولنى موحاسارا ئيتكەندە آندان كيك ئولچەودە فايدالاندىلار.
١٦نچى عەسردا توركلەر سوعش تيحنيكاسندا ياوروپالىلاردان قالشميلار
ئيدى؛ لاكين يراعىراق موسلمان دەولەتلەرندە ياوروپا تاپلمالارى بيك
آقىرنلق بلەنگنە كردى؛ موسلمان دونياسىنڭ ئيكشيمالى ئولكەسى سبر
ئوت قورالن ١٦نچى عەسرنڭ ئيكنچى يارتىلارندادا بلمى ئيدى ئەلى،
بو حال روسلارنڭ جيكوونە شاقتى زور يادرەم ئيتدى. ياوروپادا
كاراب ئشلەو بيكنرەك زور ئەهەمييەتكە ماليك بولدى. ئوميد
بورنى كەشف ئيتلگەندەن سوڭ ياوروپانڭ كارابلارى موحيت هيندىدە، يول آلعاچ، موسلمانلارنڭ آلارعا قارشى توررعا حاللەرندەن
كيلمەدى هەم آلار هيندستان وەقتاى بلەن ديڭگز سەوداسن آلارعا
قالدىررعا مەجبور بولدىلار. موسلمان دونياسى بو يوعالتو بلەن بر يولى
عنا كيلشىرگە تلەمەدى. ١٦نچى عەسرنڭ ئەووەلگى يارتىسندا توركيەدە
ياوروپالىلارنڭ ديڭگزدە ئوستنلىگى نيقەدەر قورقنچ ئيكەنلگن بيك
ياحشى آڭليلار ئيدى؛ ئەلكدە ياوروپالىلار عەرەبلەرگە ئييەرگەن شيكللى،
توركلەردە حەزر ياوروپانقى رەوشندە فلوت ياساو چارەلەرن كورە باشلاـ
دىلار، شونسى ديققەت ئيتەرلكدركى، توركيەدە فلوت باشلىغى ياوروپا
سوزى بولعان «كاپيتان» ئيسمى بلەن آتالدى (قاپودان پاشا). ئەما
ياوروپالىلار مونى عەرەبچە «ئەميرلماء»دان آلب «آدميرال» ديب آتيلار.

تۈرك سۇلتانى فەقەت بىرگىنە تابقىر، ١٥٣٨دە ھىندستان ساھىلىندە فىلوت جىبەررگە مۇۋەففەق بولدى؛ آنىڭ بو ئىشى بارىب چىقمادى، ھەم بو ئىش تاغىن دايا كۆرۈلمەدى. ياۋروپادا كارابچىلىق تەرەققى ئېتوھەم آمىرىكا تابىلىو آرقاسىندا جىھان سەوداسىندا برىنچىلىك قورى يوللاردان دىڭىز يوللارىنا كوچدى. سەمەرقەند، ھىرات شىكىللى شەھەرلەرنى كوتەرگەن كەروان سەوداسى توقتالمادى، لاكىن ئۆزىنىڭ ئىلكىكى ئەھەممىيەتىن يوغالتدى.

شول ئوق ١٥نچى ئەسىردا ياۋروپا تېخنىكاسى مەدەنىيەتكە باسماچىلىق كىبىك زور بىر قۇرالنى بېردى. باسو ئىشى قتايدا كوبدەن بېلگىلى ئېدى، ياۋروپالىلاردا آنىڭ بىلەن شوندا تانىشقانلار بولىرغا كېرەك؛ قتايدان ئول باشقا يراق شەرق مەملەكەتلەرىنە كىردى؛ يراق شەرق خالقلارىندان برىسى — كورييالىلار قوزغالما مەدەنى حەرفلەر ئېختىراغ ئېتودە قتايلاردان دا، ياۋروپالىلاردان دا آلغا چىقدىلار. قتايدا كىتاب باسو بولغانلىق ئيراندادا مەعلوم ئېدى؛ رەشىدىنىڭ كىتابىندا ئول توغرىدا تەفسىللى مەعلومات بار. شولاى بولسادا يراق شەرق دۇنياسى، بو ئېختىراغدان ياۋروپالىلار كىبىك فايدالانا المادى، مۇسلمانلار ئېسە ئول ۋاقتدا آندان بۆتۈنلەي فايدالانمادىلار. ياۋروپادا ١٥نچى ئەسىردا، يازو تانوچى خالقنىڭ نىسبەتەن آز بولووىنا قاراميچا، بىيك كوب مىقداردا ئەدەبى ئەسەرلەرگىنە توگىل، فەننى ئەسەرلەردە باسىلدى؛ ١٦نچى ئەسىردا ئېندى ياۋروپادا فەننى مەقسەدلار بىلەن شەرق تىلدە بولغان نۇسخەلەرنى باسا باشلادىلار؛ مۇسلمان دۇنياسىندا باسماچىلىق فەقەت ١٨نچى ئەسىردا غنا باشلاب تۈركىيەدە تارالدى. مۇسلمانلار ئۆتەلى قۇرالنى ياۋروپالىلاردان ھېچ بىر شىكلەنمىيچە آلدىلار، ئەمما «كافىر»لەرنىڭ ئىكىنچى ئېختىراغى بولغان باسماچىلىقنى قابول ئېتو ئۈچۈن دىن ئۇلەماسىنىڭ آيرىم فەتواسى كېرەك بولدى، چۈنكى باسما كىتابلار بىلەن فايدالانو دىن بىلەن برگە بەيلەنگەن مەكتەب دۇنياسىندا زور آلماشىنو توددردى.

قتاى بىلەن ئەرەبى ياۋروپانى چاغشدرو برگە تېخنىكانىڭ تابىلووى

ئۇزىگنە ئىجتىماعى حەياتنىڭ تەرەققىيسىنە سەبەب بولاماغانلىغىن كورسەتەدر؛ دىمەككى دارىنى بلرگە، ئەمما قودرەتلى بر عەسكەر تودرماسقا، كامپاسنى بلرگە، ئەمما كارابچىلىق تەرەققى ئىتمەسكە، باسماچىلقدان خەبەردار بولرغا، ئەمما ئەفكار عومومىيە بارلققا كيترمەسكە مۇمكىن ئىكەن. ئەگەر ياوروپادا، ئويغانو دەورى بلەن بەيلەنگەن هەم مۇسلمان مەدەنىيەتن ئىكنچى دەرەجەگە تۇشرگەن ئىقتىسادى وە مەدەنى كوتەرلىلو بولماسا ئىدى، آندادا باسماچلىق مۇندىرۇر نەتىجەلەرنى بيرمەگەن بولر ئىدى. مۇسلمانلارغا آفرنلاب حەتتا شەرق تللەرى، ئەدەبىياتى وە تارىخن ئۇيرەنودەدە بر نچەلكنى ياوروپالىلارغا بيررگەتوغرى كيلدى. شول ئوق ۱۷ نچى عەسردا، ياوروپا هەيئەتچىلەرى مۇسلمانلارنى قنايدان قسرقلاب چارغان واقتدا، ياوروپا كوتبخانەلەرندە شەرق قولىيازمالارى شول قەدەر كوبەيگەن ئىدىكى، فرانسوز عالىملەرندەن برسى (د، ئەربىلو)، هيچ بر شەرقدە بولمادىغى حالدە؛ مۇسلمان دۇنياسنى باغشلانغان برقاموس (ئىنسيكلاپيدىيە) يازارغا مۇوەففەق بولدى.

مۇسلمان دۇنياسى ۱۵ نچى عەسردان سوڭ بوتنلەى وەحشەتكە چومدى وە مەدەنىيەتكە بر نەرسە بيرە آلمادى ديب ئويلارغا يارامى. تۇركيە ۱٦ هەم ۱۷ نچى عەسرلاردا ئوزىنىڭ عاسكەرى كوچى بلەن گنە شۇهرەت توتمادى؛ ئىستانبول مۇسلمان دۇنياسى ئۇچىن ئىڭ مۇهيم مەدەنى مەركەزلەرنڭ برسى بولدى: ئول ئوزىنىڭ كوتبخانەلەرندە ساقلانغان فارسى قولىيازمالارىنىڭ كوبلىگى بلەن ياوروپا شەهەرلەرندەن تيك پيترا گراد وە لوندوندان غنا قالىشا.

مەدەنىيەتكە حزمەت ئوتكەندەن قالغان يادكارلارنى ئويرەنو دائيرەسندەگنە قالمادى، ياڭا نيگزدە ئيرانىلقندان آيرم ياڭا ميعمارى ئۇسلوب تودىرلدى. تورك ميعمارچىلارىنىڭ ياحشىسى سينان (آسلى يونانلى)نىڭ

عیمارەتلەری سەنعەت جەھەتندەن یاوروپادائی ئویانو دەورنڭ عیمارەتلەرندەن بردە قالش توگل؛ سینان ئوزنڭ ئیك شەب ئەسەری ئیتب ئەدرنەدەگی حەقیقەتەن دەشەب بولعان سەلیمییەمەسجدن سانیدر. ۱۷ نچی عەسردە کاتیب چەلەبی یاکی حاجی حەلفە ئیسمی بلەن مەشهور تورك عالیمی یەشەدی، آنڭ ئەسەرلەرندەن برسی کیتابلار حاقندا یازعان،زور تەئلیفی درکی ئەدەبییات وە فەننڭ هەر تارماعنی ئچنە آلادر. آنڭ ئیکنچی بر تەئلیفی جوعرافییەگە عائید بولب، بو، یاوروپانڭ جوعرافی مەعلوماتی بلەن موسامانلارنڭ برگە کیتێرب قاراو توعرسندا ئیك برنچی تەجریبەدر. یاوروپا جوعرافی ئەدەبییاتندا ،ئول واقت ،موندی بر تەجریبە یوق ئیدی ئەلی. ،شول ئوق ۱۷ نچی عەسردا ئەولییا چەلەبی ئوزنڭ ئولوع سەیاحەتن تەمام ئیتب سەیاحەتنامەسن یازدی، ،بو ئاسەر بەعزی بر ئویدرمالارنا قارامیچا، ئوزندەگی مەعلوماتنڭ تولولق وە کیڭلگی یاعندان عەرەبلەرنڭ ئیك یاحشی جوعرافییونلەرنڭ ئەسەرلەرن کوب آرتدا قالدرادر. ئیراندا ۱۷ نچی عەسرنڭ باشندا ئولوع شاه عەبباس حوکومەت سوردی (۱۵۸۷ - ۱۶۲۸)، ،مونڭ زامانی ئیران ئوچن عایەت پارلاق بر دەور ،بولب، آنڭ پایتەختی ئیسفەهاندا هەم باشقا بر نیقەدەر شەهەرلەردە ،مونڭ یادکاری ئولاراق بیك شەب عیمارەتلەر قالمشدر. شاه عەبباس زامانندائی ئیتالییە سەیاحی ،بو شاه تارافندان بینا ئیتلگەن پادشاه مەیدانی هەم «چارباغ» باقچاسن ،ئول واقتدائی حریستییان شەهەرلەرنڭ ئیك شەب ئورام هەم مەیدانلاری بلەن چاعشدررلق ئیتب تابادر. حەتتا حەزرگی قاچار حاندانیدا حوکومەتنڭ قوەتن نعتو بلەنگنە قالمیچا، شەهەر حەیاتنڭ آلعا کیتوونە ،ترشدی. یاڭا پایتەحت بولعان تیهرانعا باشقا، ۱۸ نچی عەسردا تەمام ئشدەن چققان تەبریز یاڭادان ،زور بر شەهەر حالنە کیلدی. ۱۷ نچی عەسردا تاعندا یالتراوقلراق پادشاهلق هیندستاندائی ئولوع مانعوللار دەولەتی ،بولب، موندا ئیران میعماریسی هیند تەئسیری

بلەن ياكى بر مەسلك آلدى. ئۇلوغ مانعوللارنڭ عيمارەتلەرى ،بو دەورنڭ ياوروپانىدا حيسابلاعاندا ئيك ،زور قورلمالارى سانالادر بولارنڭ قواندا بولعان بايلق ،ئول واقتدا ياوروپانڭ ئيك ،زور دەولەتى بولعان فرانسيەنڭ بودجەتىدەن بايتاق آرتق ئيدى.

ھەتتا ١٦ نچى عەسرنڭ باشىدا باربار ئوزبەكلەر تاراقىدان آلنعان تۈركستانىدادا باربارلق مەدەنييەتنڭ تەمام ئۈستىنە چعا آلمادى. سەمەرقەندە ئەلى ١٧ نچى عەسردادا تيمر ھەم تيمۇريلەر دەورنڭ ميعمارى عەنعەنەسى سەلامەت ئيدى (،مۇنى شيردار ھەم تيللا قارى مەدرەسەلەرى بيك آچق كورسەتەدر). بۇحارادا ،بو واقتدا بيك باى كۇتبحانەلەر ،بولب، تاريحچىلار ئوزلەرىنڭ ئەسەرلەرندە مەششائى (перипатетика) ھەم ريواقيلك (ئستويتسيزم)نى ئيسكە آلالار. حارزەمدە ئوزبەك حاكيميەتى بلەن سەودا ھەم شەھەر حەياتىنى زاربا ،ئۇرلدى، ئەمما ئيگنچىلك ئشى ياكى ،زور كانالار ئشلەنو آرقاسندا بر قەدەر آلعادا كيتدى. فەرعانەدە ١٩ نچى عەسردا حوقەند حانلارى زامانىدا بيك ،زور سوعارو ئشلەرى ئشلەندى ھەم بيك كەب ياڭا شەھەرلەر سالندى. ئۇلوغ مانعوللار دەولەتىندە ميعمارچىلق هيند تەئسيرىنە بيرلسە، تۈركستاننڭ قتايلار تارافندان آلنعان ئۇلشندە مۇسلمان ميعماريسى قتاى تەئسيرى آستنا تۈشدى؛ قاتناش بر ئسلوب حاسيل ،بولب، ،مۇنڭ بلەن حەتتا مەسجدلەردە سالندى.

بولار ھەممەسى مۇسلمان دۇنياسىنڭ، ١٩ نچى عەسردا ياوروپا تەئسيرى بلەن ئويانا باشلاعانعا قەدەر، «قاتى يۇقۇدا» ،بولووى حاقنداعى فيكرنڭ تيبشدەن آرتق زورايتلعان ،بولوون كورسەتەدر؛ دۇرست مۇندا بر واقتلار مۇسلمان مەدەنييەتنى تودرعان ئۇڭايلى ئەحوال يوق ئيدى.

،ئول واقتداعى مۇسلمان پادشاھلقلارى ئيك برنچى ئۇرنعا سوعش مەنفەعەتلەرن قويارعا، ھەم ئەھالينڭ عەسكەرى يافدان تاياتچ بولولق

قیسمن کۈتەرگە، گەرچە بو مەدەنی یاقدان زارارلی بولسادا، مەجبور بولدی. باشدا دین بلەن، ئول قدەر بولشمی هەم حوردەرویشلك تەئسیرندە بولعان عوسمانلی حاندانی ئەحوالنڭ تلەگی بوینچا سوعشچی ئیسلام عەنعەنەسن یا کارترعا مەجبور بولدی. ١٥٩٣ نچی یلدا یاوروپا سوعشلارنڭ برسندە پیعەمبەرنڭ یەشل بایراعی برنچی مەرتەبە سوعش مەیدانینا چعارلدی (بو بایراق گویە دیمەشق یانندا تابلمشدر. لاکین ئلککی مەنبەعلەرنڭ برسندە، مۇندی بایراقنڭ بولووی ئەیتلمیدر). مۇندی شەرتلار ئچندە دەولەتنڭ فەن ئیدەلەرنە قارشی دین ئیدەلەرن هەم ئیگن ئیگوچی ۆەشەهەرلەرگە قارشی آرناوودلار کوردلەر کبك سوعشچان باربارلارنی یاقلاماوی مۇمکین توگل ئیدی. شوندی ئوق ئەحوالنڭ تەئسیرندە ئیراندادا سافاوبلار حاندانننڭ مۇئەسسیسی شیعەلكنی دەولەت دینی ئیتب ئیعلان قلدی هەم ئوزنڭ کورشلەری — عەربدەگی عوسمانلیلار بلەن شەرقدەگی ئوزبەکلەرگە ئیران بلەن بولعان سوعشنی دین ئوچن سوعش ئیتب ئیعلان قلرعا سلتاو بیردی. سۇننیلەر بلەن شیعیلەر آراسنداعی کورەش ١٦ نچی عەسردان ئیعتیبارەن ئورتا عەسرلاردا کورلمەگەن بر رەوش آلدی؛ سۇننیلەر بلەن شیعیلەر برنچی مەرتەبە ئوزلەرنڭ دینی آفتاریتیتلارننا تایانب بر برسن تەکفیر ئیتە باشلادیلار. سوعشچی شیعەلك ئیران ئوچن قۇدسی برنەرسە بولب ئەورلدی. ١٨ نچی عەسردا بولعان حاندان کریزیسلەری واقتندا بەعزەن آقچالار ٩ نچی عەسرنڭ باشلارندا یەشەب مەشهەددە کوملگەن شیعە ئیمامی ئیسمندەن سوعلدی دین ئیدەلەری رافیزی بولعان ئیراندا تاعندا زور ئراق کوچ آلدیلار هەم حالققا دینی تەعسسب سۇننی بولعان تورکییەدەگیگە قاراعاندادا قوۆەتلرەك سالندی. هیندستانعنا ئۇلوع مانعوللار دەورندە باشقائەحوال ئچندە بولب، مۇنداعی مۇسلمان دەولەتی، ئول واقتداعی مۇسلمان دەولەتلەرندەن ماددی بایلقی بلەندە دینی توزمچیلگی بلەندە آلدا تورا ئیدی. مۇنداعی مۇسلمانلارنڭدا مەدەنی حزمەتلەردە یاوروپالیلار بلەن رەقابەت ئیتشە آلماولارنڭ سەبەبلەری باشقادر.

ئۇلوغ مانعوللار پادشاھلىغى شەرقى آزيا تيبندەگى بر دەولەت ،بولب، ئول چيتلەر بلەن مۇناسەبەتكە موحتاج بولماسلق ماددى بايلقغا ماليك ئيدى. سوڭندان آنگلييە حوكومەت ئەھلىنىڭدە تەسديق ئيتوونە قاراغاندا، مەملەكەتدە ئيگنچلك ئشى ئۇلوغ مانعوللار دەورندە ئيگنلىزلەر واقتنداغىغا قاراغاندا يوغاردراق،تۇرا ئيدى؛ ئيگنلىزلەر ئوزلەرنىڭ حزمەتلەرن شوندا كورەلەر ئيدنكى، آلار ديڭگز سەوداسىنىڭ آلغا كيتو چارالارن كوردلەر ھەم كالكوتە، بومباى ھەم مادراس كبك ديڭگز ،بويى شەھەرلەرى قوردلار، ئيسكى دەوردەگى شەھەرلەرنىڭ برسىدە بۇلار بلەن چاغشدرلق توگل ئيدى.

شولاى ئيتب مەدەنييەتدە برنچلك مۇسلمانلاردان حريستييانلارغا كوچدى. حەزرگى ،تۇرمشنى ئورتا عەسردان آيرا تۇرغان ھەر برنەرسە ياوروپادا ئشلەندى. حەزر مەدەنييەتنىڭ تارالووى بيگرەك شيمالدەن جەنوبكە ھەم عەربدەن شەرقكە تابا يوز ،تۇتدى؛ ۋە ،بوحال بيگرەكدە شەرقى ياوروپا ئۇچن ئەھەممييەتلى،بولب، ،مۇنڭ بلەن روسييەنىڭدە مەدەنى وازيفالارى بيلگلەندى. ئورتا عەسرلاردا، بۇرنغىدا بولغان كبك، قارا ديڭگزنىڭ تۇن ياق ساحيلى كيرەك مەدەنى وە كيرەك سەياسى ياقدان ،بولسن، آنڭ كۇن ياق ساحيلنە ئييەرە ئيدى؛ ١٨ نچى عەسردا ،بو ديڭگزنىڭ تۇن ياغندا ،شهوندى شەھەرلەر تۇرغزلدنكى، جەنوب ساحيلندەگى شەھەرلەرنىڭ برسىدە بۇلار بلەن تيڭلەشە آلماس ئيدى. ئورتا عەسرلاردا ۋولغا بويلارنى مەدەنييەت بۇحارا ھەم حيوەدەن كيلدى؛ ١٩ نچى عەسردا ۋولغاتاتارلارى روسييە آرقلى، ياوروپائەدەبيياتى بلەن تانشب، ئوزلەرنىڭ تۇركستانداغى دين قەردەشلەرن آغارتا باشلادلار.

بتدى.

تاتار جۇمهورییەتێ

دەولەت نەشرییاتێ.

تاتارستان جۇمهورییەتێنێڭ دەولەت نەشرییاتێندا سوعشقا قەدەر هەم سوعش واقتێندا نەشر ئیتلگەن روسچا هەم تاتارچا تلدە باسێلعان هەر تۆرلێ كیتابلار بار.

۱۹۲۲-۱۹۲۳نچێ/ئوقو یللارێ ئۆچن هەر تۆرلێ مەكتەب كیتابلارێ، پارتییە مەكتەبلەرێ ئۆچن سەیاسی كیتابلار، ئەدەبی كیتابلار، بالالار ئەدەبییاتێ كوبلەب حەزرلەندێ.

كیتاب ئسكلادلارێنا هەم باشقا كوبلەب آلوچێلارعا ۲۵ پراسینت ئسكیدكە یاسالا.

ئەسامی كۆتب بوشلای جیبەرێلە

زاكاز بلەن توبەندەگی آدریس بوینچا مۆراجەعەت ئیتەرگە:

Казань, Тукаевская улица д. № 31, Мусульманский книжный склад.

یەئیسە:

Пассаж, книжный под'отдел Госиздательства.

تاتار سانسییال ساۋیتلار جۇمهورییەتىنىڭ دەۋلەت نەشرییاتىندا.

سۇگعى كۇنلەردە باسىلىب چىققان یاشا كیتابلار.

عەمەلى تل سابالاری. برنچى كیتاب. یازوچىسى هەیئەت
» » ئیكنچى » »

دیدا كتیكا قاعیدەلەری. ئوقتوچى هەم تەربییەچىلەر ئۇچن قوللانما،
م. ازلوللا.

ئیجتیماعی تەربییە.

مەكتەب ئیكسكورسییەلەری

تاتار تاریحى. ع. عەزیز.

ئیسلام مەدەنییەتى تاریحى بارتۇلد.

عیلمى سانسییالیزم. ع. حۇدایارف.

روسییە تاریحى. ف. سەیفى ـ قازانلى.

بالالار باقچالارندا هەم ئش مەكتەبلەرندە ئشلەتو ئۇچن

ماتیریالالار حەزرلەو. م. قۇربانعەلییف.

تنش تامعالاری. م. فازلوللا.

ریازییات دەرسلەری. برنچى جۇزئى لیوكسین، باعدانف وە باشقالار.
» » ئیكنچى جۇزئى.

تیزدەن باسىلۇب چىقاچاقلار:

مەدەنییەت تاریحى. ف. سەیفى ـ قازانلى

تاتار ئەدەبییەتى تاریحى. ع. عەزیز، عەلى رەحیم.

جەعرافییە دەرسلكلەری م. قۇربانعەلییف، ف. سەیفى ـ قازانلى.

تابیعییات دەرسلكلەری. ك. سەعید، ع. ئەحمەدییف وە باشقالار.